

Узгенчик

Давида Рубиновича

УКРАЇНСЬКИЙ ЦЕНТР ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ГОЛОКОСТУ

Серія «Українська бібліотека Голокосту»

Проект «Українські книжки для виховання толерантності»

Щоденник ДАВИДА РУБІНОВИЧА

Переклад з польської мови Анатолія Шарого

Державне госпрозрахункове поліграфічно-видавниче підприємство

«Зовнішторгвидав України»

Київ – 2009

УДК 821.162.1-92
ББК 84(4 пол)-4
Щ 92

Переклад зроблено з польської мови

Pamiętnik Dawida Rubinowicza

© Copyright by Wydawnictwo «Książka i Wiedza»
Robotnicza Spółdzielnia Wydawnicza
«Prasa – Książka – Ruch»

Warszawa 1987

Вступне слово

Jaroslaw Iwaszkiewicz (Ярослав Івашкевич)

Післямова

Maria Jarochowska (Марія Яроховська)

Це видання Щоденника Давида Рубіновича публікується ДГВПП «Зовнішторгвидав України» та Українським центром вивчення історії Голокосту за підтримки Програми «МАТРА» Міністерства закордонних справ Королівства Нідерландів, Будинку Анни Франк та Фонду проєктів центрально- та східноєвропейського книговидавництва, Амстердам

This publication was made possible due to the support of «MATRA» Programme of the Ministry of Foreign Affairs of the Netherlands, Anne Frank House and Fund for Central and East European Book Projects, Amsterdam

Редакційна колегія:

Анатолій Подольський

Артур Фредекінд

Переклад:

Анатолій Шарий

Літературний редактор:

Надія Анан'єва

Коректори:

Мар'яна Добоні

Руслан Руденко

Дизайн та верстка:

Руслан Руденко

© Український центр вивчення історії
Голокосту, 2009

© Анатолій Шарий, переклад, 2009

© ДГВПП «Зовнішторгвидав України»,
макет, 2009

ISBN 987-966-8274-18-3

Турбота про пам'ять

Передмова до першого українського видання

Ми з Вами є, без найменшого перебільшення, свідками історичної події: Щоденник Давида Рубіновича вперше побачив світ українською мовою... Як у середині 1990-х був перекладений та виданий Щоденник Анни Франк, два роки тому спогади Рахель Ойєрбах. Ці щоденники та спогади – вражаючі документи про незбагненні досі злочини проти людей у роки Другої світової війни, під час Голокосту, коли цілий народ був приречений на смерть, коли за те, що в тебе були батьки євреї, ти мав бути просто вбитий... Ми виглядаємо особливо безпорадними, коли стикаємося з текстами про цей жах, про людське падіння, написаними дітьми, яким було 12-14 років у 1939-1945 роках... Саме такими текстами є щоденники Давида Рубіновича, Анни Франк та ще, на нестерпний жаль, багатьох людей їхнього віку, що вели записи, які нам просто ніколи не дозволять забути про долю єврейського народу на нашому континенті, що зветься Європою, у середині 20 століття, у чорні часи нацизму...

Давид Рубінович та його родина мешкали в сільській місцевості, у типовій польській провінції недалеко від міста Кельце, проте, під час нацистської окупації Польщі, їх спіткала та ж сама доля, що й єврейські родини великих польських міст на кшталт Варшави, Кракова, Лодзі, – вони були депортовані в табори смерті та знищені... Попіл мільйонів польських євреїв розпорошений в Аушвіці, Майданеку, Белжеці, Собіборі, Хелмно, Трєблінці... Ці назви нацистських таборів смерті для євреїв на польських землях назавжди закарбовані в історію Європи минулого століття.

Давид зростав у провінції, тому мова його записів надто проста, але водночас вражаюча. Маленька людина не може збагнути мотиви приниження людини людиною. Щоденник Давида Рубіновича є спостереженнями підлітка, що опинився

в умовах екстремальної ситуації, та водночас вражаючим документом з історії Голокосту на теренах Польщі. Таким чином, незважаючи на «...ці прості слова та прості речення...», як написав про записи Давида письменник Ярослав Івашкевич у передмові до польського видання, цей щоденник (насправді декілька звичайних шкільних зошитів, у яких автор вів свої записи) є документальним свідченням тієї жахливої епохи, так само вражаючим, як й інші дитячі щоденники часів Другої світової війни. Та водночас він є особливим та унікальним.

Щоденники дітей, що на власні очі побачили «остаточне розв'язання єврейського питання», є одним з важливих джерел, що дають нам змогу спробувати осмислити історію Голокосту в Європі, усвідомити, можливо, відповідальність за пам'ять про минуле... На мій погляд, у сучасному українському суспільстві є велика потреба в читанні таких текстів, як Щоденник Давида Рубіновича, бо нам ще не вистачає поваги до історичної пам'яті... Як написав уже згадуваний Ярослав Івашкевич, – ми маємо турбуватися про пам'ять.

*Анатолій Подольський,
кандидат історичних наук*

Вступне слово до польського видання 1987 року

Дії маленького хлопця та його родини під час страшних років фашистської окупації в Польщі описані в цьому щоденнику з усією простотою дитячого стилю, і тому вони справляють більше враження. Те, що описує Давид, може здатися комусь незрозумілим жахом – але це є образ реальності, через яку повинні були пройти мільйони поляків і євреїв у ті тяжкі роки.

Ми повинні старанно зберігати пам'ять про цю епоху. Такі твори, які диктувала сама дійсність, мають вартість документу і застереження. Кожен хто прочитає ці прості слова та прості речення малого страждальця і такого симпатичного хлопчика, напевно, скаже собі: «Більше ніколи!». Більше ніколи часів зневаги, епоха печей ніколи не повинна повторитися.

Разом з Давидом ми страждаємо й одночасно пишаємося, що цей малий хлопчик знайшов у собі стільки сили і стільки шляхетності і був настільки інтелігентним, щоб гарною провінційною польською мовою, день за днем, тиждень за тижнем описувати свої переживання. Чи розумів він, цей хлопець, – майже дитина – що те, що він описує у своїх наївних записах, буде єдиним великим «звинувачую» на адресу його тодішніх переслідувачів, сліди яких, принаймні, не заросли травою і не були засипані піском.

Переслідувачі Давида піднімають голову. Ми повинні твердо відповісти: Ні! Не допустимо повторення того, що пережив Давид та його родина і мільйони тих, які загинули від куль, газу, уколів нелюдських переслідувачів.

Мені здається, що ми трохи відволіклися від спогадів про ту епоху, про яку, може, сильно прагнули забути. Навіть ті інституції, які офіційно взяли на себе турботу про пам'ять послабили свої зусилля, або взагалі пригальмували свою діяльність. Відлуння, яке збудили щоденники Давида в цілому світі, свідчить про те, що справа гітлерівських переслідувань не згасла.

Ярослав Івашкевич

Від моменту, коли на книжкових полицях з'явилося перше видання «Щоденника Давида Рубіновича» минуло понад чверть століття. Актуальність щоденника дитини, а разом його документальний характер, роблять його винятковим.

Давид у червні 1939 року закінчив шостий клас та був переведений до сьомого, але продовжувати навчання вже не зміг. Відірваний від школи, якої його, як і багатьох єврейських дітей, позбавила гітлерівська влада, він глибоко переживав свою самотність. Напевно, тому він і почав вести щоденник.

Село Крайно, де батько Давида був молочником, селище Беліни, містечка Бодзентин і Сухеднів, а також інші населенні пункти, які згадує хлопчик, знаходяться недалеко від міста Кельце. Під час гітлерівської окупації вони належали до Радомського дистрикту (району), одного з дистриктів так званого Генерал-Губернаторства створеного гітлерівською владою 28 жовтня 1939 р.

Згідно з переписом населення від 10 березня 1940 р, у Радомському дистрикті нараховувалося 2 726 516 мешканців, у тому числі понад 360 000 євреїв.

До виселення гітлерівцями в 1942 р. в Крайно мешкали дві єврейські родини, в усій громаді – сім.

Перший запис зроблено Давидом 21 березня 1940 р. Тоді йому було 12 років. Закінчувався шостий місяць окупації Польщі. Треба пам'ятати, що в Німеччині процес позбавлення євреїв прав тривав уже кілька років. Його віхами були Нюрнберзькі закони та погром у листопаді 1938 р. – названий «Кришталевою ніччю», організований та проведений на території всієї Німеччини силами СС.

Рік 1940

21 березня. Рано-вранці я йшов селом, у якому ми жили. Здалеку побачив на стіні крамниці якесь оголошення, швидко підійшов прочитати. Нове оголошення було про те, щоб євреї взагалі не їздили на возах (поїздами вже давно було заборонено).

4 квітня. Сьогодні прокинувся раніше, бо треба було йти до Кельце. Після сніданку вийшов з дому. Було сумно мені йти самому польовими дорогами. Після 4-х годин подорожі ввійшов до Кельце. Коли прийшов до дядька, то побачив, що всі сидять засмучені, довідався, що виселяють євреїв з різних вулиць, і я теж засмутився. Увечері вийшов на вулицю владнати деякі справи.

5 квітня. Цілу ніч не міг спати, якісь дивні думки приходили мені в голову. Після сніданку пішов додому.

12 квітня. Тато дозволив мені вчитися їздити на велосипеді. Тому я пішов до хлопчика, у якого був велосипед, щоб він навчив мене їздити, він погодився.

20 квітня. Сьогодні також їздив на велосипеді, уже можу сам сісти на велосипед. Більше він уже не хотів мене вчити.

14 травня. Уже другий тиждень як весь час іде дощ. Немає навіть що записати до мого щоденника.

28 травня. Сьогодні перший раз у житті пішов із братом до лісу по гриби, хоча дороги ми не знали. Хоч ми пішли по гриби вперше, то і знайшли декілька синяків, бо грибів ще немає взагалі.

9 червня. Сьогодні були маневри німецької армії. Усі заго-ни розосередилися по полях, розставили кулемети і стріляли один в одного.

18 червня. Поліція зробила в нас обшук, шукали якісь військові речі. Поліцейські питали мене, де знаходяться ті речі, а я весь час казав, що не знаю і все. Отже, вони нічого не знайшли і пішли.

30 червня. Почуваю себе якимось слабким, маю невисоку температуру. Мама сказала мені лягти до ліжка, але я не хотів, потім все ж таки ліг. Я підхопив грип. Уже не мав апетиту, з'їв тільки трохи каші.

7 липня. Уже тиждень хворію, сьогодні почуваюся трохи краще. Сидів коло вікна і дивився на зелені поля. Було приємно, бо тиждень навіть не дивися у вікно.

11 липня. Відчуваю себе здоровим. Вийшов на подвір'я, сяяло сонце і було тепло. І я вже не міг сидіти вдома.

16 липня. День за днем веселішаю після тієї хвороби. Як і кожен день стає щоразу веселішим і більш сонячним.

5 серпня. Учора до солтиса приїхав сторож із гміни, щоб усі євреї з родинами прийшли для реєстрації до гміни. Ми були там кілька годин, бо старші вибирали Раду єврейських старійшин. Потім ми пішли додому.

На окупованих польських землях німецькі порядки стосовно євреїв були введені на деяких територіях із запізненням. Реєстрація євреїв була виконана за наказом генерал-губернатора Ганса Франка ще в листопаді 1939 р. Вона стосувалася євреїв від дванадцяти до шістдесяти років і використовувалася для виконання примусових робіт на користь окупантів.

26 січня 1940 року Франк віддав наказ, згідно з яким євреям було заборонено їздити трамваями, автобусами, залізницею і т.п., а 20 лютого 1941 року був виданий наказ Франка, яким євреям заборонялося використання по всій території генерал-губернаторства будь-яких транспортних засобів, навіть візків, возів, саней і т. п. Цей наказ був безпосередньо пов'язаний з політикою окупаційної влади, спрямованою на масове створення спеціальних жилих дільниць для євреїв – гетто.

Ради єврейських старійшин (так звані Юденрати) створювалися з метою відповідного виконання наказів та розпоряджень окупаційної влади.

12 серпня. Протягом усієї війни вчуся сам удома. Як пригадаю, як ходив до школи, то плакати мені хочеться. А сьогодні мушу бути вдома і нікуди не виходити. А коли собі пригадаю, які війни ведуться на світі, скільки людей щоденно гине від куль, газів, бомб, епідемій та інших людських ворогів, то втрачаю бажання до всього.

18 серпня. Єврейський Червоний Хрест привіз з Бодзентина кілька хворих (вони хворі на заразну хворобу) до лікарні в Кельце.

1 вересня. Сьогодні перша річниця початку війни. Пригадав собі, що ми вже пережили за цей короткий відрізок часу, скільки мук перетерпіли. Перед війною кожен мав свою справу, майже ніхто не був безробітним. А тепер, під час війни, майже 90% безробітних, а 10% мають роботу. Як і ми – мали молочарню, а тепер повністю безробітні. Тільки маємо трохи запасів з передвоєнних часів, то з них ще черпаємо. Однак і вони колись закінчаться, і невідомо, що будемо робити.

13 грудня. Солтис сказав, щоб ми залишили квартиру, бо він буде засипати її контингентною картоплею. Ледве татусь упросив його, щоб люди звозили картоплю туди, де раніше була молочарня.

14 грудня. Сьогодні почали возити картоплю. Сьогодні привезли приблизно 20 квінталів (центнерів).

16 грудня. Сьогодні селяни цілий день возили контингентну картоплю.

28 грудня. Щойно почалася зима, а вже кілька днів заметіль. Неможливо навіть вийти на подвір'я, так мороз щипле обличчя та руки.

Рік 1941

21 березня. В інший рік у цю пору вже починалися польові роботи. А сьогодні ще зима, ніби зараз січень, а не березень. Міцні морози і заметілі.

24 березня. Сьогодні трохи тепліше. Проїжджали загони німецької армії. Найбільше було кавалерії. Стояв біля вікна та приглядався до загонів, що проїжджали. У голові в мене почало паморочитися від проїжджаючих обозів та кавалерії, ішла також важка артилерія. Мені було приємно дивитися на проїжджаюче військо, бо воно біля нас нечасто проходить.

1 квітня. Приблизно о 10 годині проходив єврей з Кельце та сказав, що від сьогоднішнього дня в Кельце буде єврейський район. Так мене вразила та прикра новина, що цілий день не міг зрозуміти, що зі мною діється. Навіть у той самий день євреї, які мали якусь рідню поза кордонами району, виїжджали з Кельце до своєї рідні. Майже вся наша рідня мешкає в Кельце, що вони тепер зроблять? А дорожнеча тепер буде величезна, як в інших містах, у яких є райони. Сьогодні прийшов дядько з Кельце порадитися, що він має робити. Татусь йому сказав, щоб він приїжджав, що ми будемо робити, те і він. І тому він пішов домовлятися про підводу на завтра.

Наказ старости міста Кельце (Stadthauptmann) Ганса Дречселя про створення гетто в цьому місті був виданий 31 березня 1941 року. Євреї, які мешкали поза кордонами визначеної для гетто території, повинні були переселитися на територію гетто до 12 години суботи 5 квітня. За невиконання цього наказу загрожувало примусове виселення з м. Кельце. Полякам було заборонено надавати житло євреям. У разі порушення наказу житло підлягало конфіскації.

2 квітня. Ранесенько дядько поїхав за рештою родини, яка була в Кельце. Цілий день підводи з речами їхали та їхали. Ті, що їдуть з тими речами, заплакані та не звертають ні на що уваги. Дядько мав приїхати приблизно о 3 годині після полудня. А тут уже вечір, а його нема. Ми не знали, що і подумати, і що там сталося. Весь вечір чекали на них, аж на решті о 2 годині ночі вони приїхали.

3 квітня. Сьогодні також приїхало багато підвід з речами. Увечері, коли ми сиділи та розмовляли з дядьком, приїхав другий дядько, і я замислився, де вони в нас будуть.

4 квітня. Той дядько, що вчора приїхав, сьогодні поїхав до Бенчкова, бо він кравець і там працював.

5 квітня. Ми довідалися, що дядько, коли приїхав до Бенчкова, передумав і повернувся до району. Нам було дуже неприємно від цього, бо ми були впевнені, що йому там не буде чого їсти. Коли працював, то міг прогостуватися. А тепер стільки таких людей, як він. Час на переїзд був тільки з 1 квітня до 12 години сьогодні.

23 квітня. Прийшов до нас хлопець, що вийшов з району. Казав, що 2 кг житнього хліба коштує 11 злотих, 1 кг картоплі коштує 1,5 злотих і т. п. А я собі подумав: скільки людей помирає з голоду, скільки людей їсть лущиння та інші обідки, від яких виникають різні хвороби. Від цієї їжі виникають різні хвороби, від яких помирають сотні людей.

14 травня. Сьогодні вже середина травня, а весняні роботи навіть іще не розпочалися. День у день усе дорожчає. Нещодавно хліб коштував 5 злотих, а вже коштує 10. Так усе дорожчає, що за гроші нічого дістати неможливо. То буде друга війна.

25 травня. Уже тиждень стоїть тепло. Роботи в полі вже закінчуються. Тільки продукти дуже дорогі. Сотні людей по-

мирають з голоду, а є ще тисячі, які не мають на перший сніданок. Майже щоденно надходять листи, щоб комусь прислали продукти, але ми і для себе не можемо їх купити.

12 червня. Сьогодні до одного багатого господаря на обшук приїхали жандарми, бо хтось на нього доніс. Забрали в того господаря 2 квінталі пшениці, 1,5 квінталі жита, 5 квінталів картоплі і 2 квінталі вівса. Він усе це повинен був відвезти до Белін. Його посадили до в'язниці, бо зерно він продавав дорого.

13 червня. Сьогодні також була жандармерія в багатих господарів, робили обшуки.

14 червня. Після обіду, сидячи біля столу, побачив, що бричка із жандармами під'їхала до нас і зупинилася, увійшли жандарми і почали робити обшук, коли обшукали кожний куточок, сказали щоб татусь прийшов до них 16-го. Ми взагалі не знали, що вони шукали.

16 червня. Зранку татусь пішов до жандармерії, мама теж пішла з татусем. Коли татусь пішов з дому ми були дуже засмучені, протягом кількох годин я виглядав у вікно, думав що, може, вони прийдуть, але минала година за годиною, а їх не було видно. Передумав різне: може їх заарештували, або тих жандармів немає, уже сам не знав що думати. Узяв древняки [*черевики на дерев'яній підшві – ред.*] і пішов до шевця, щоб він прибив до них ремінці. Сидів у шевця, бо чекав на древняки, прибіг хлопець із Белін до того шевця, бо він не знав, де ми живемо і сказав, щоб дядько ішов до жандармерії і сказав, чиє то було зерно, бо батька заарештували. Миттєво побігли ми додому із цією прикрою звісткою. Усі були вражені нею. Дядько одразу пішов до жандармерії, тітка також пішла з ним. А ми, діти, залиши-

лися самі, тільки з бабусею. Вечері ми не їли взагалі, а о 12 годині лягли спати.

17 червня. Прийшов до нас із Полуднньої Зелман, нам було дуже цікаво, чому він прийшов. Казав, що з Белін приїхав хтось на велосипеді і сказав, щоб сховали кращу білизну та одяг, бо жандармерія повинна ще повернутися. Ще в його присутності сховали ми кращі речі. Я декілька разів виходив перевірити, чи не їдуть, але їх не було видно. У селі була жахлива паніка, ніби мали напасти бандити. Нарешті вони приїхали, одразу зробили обшук в одного господаря і поїхали. Коли вже були близько від нас, думав, що серце в мене вискочить, так билосся, але, дякуючи Богові, жандарми до нас не зайшли, хоча напевно повинні були в нас бути. Проте я сказав, що вони будуть у нас, коли повертатимуться. Ми були такі налякані, що не розуміли, що з нами робиться. Коли жандарми поверталася, то теж до нас не зайшли. Я одразу пішов за ними подивитися, до кого підуть. Пішли до тих, у кого були раніше. Чи щось забрали, не можу сказати, бо не знаю. Я одразу пішов до кузена, щоб він поїхав до Белін і щоб завіз їм трохи їжі, бо не взяли із собою на такий проміжок часу. За декілька хвилин я приніс йому пакунок і він одразу поїхав. Коли я прийшов додому, то щось з'їв, а брат пас корову, тому він узагалі не міг їсти. Я пішов до брата, щоб той прийшов їсти. Коли я пас корову, прибігла до мене сестра і сказала, що всі вже йдуть. Я дуже втішився, коли вона мені це сказала. Кузен уже приїхав, бо зустрів їх на дорозі. Одразу побіг додому подивитися, чи вони вже прийшли. Через якісь півгодини вони прийшли. Можна собі уявити, яка в домі панувала радість, коли ми їх побачили. Татусь розповів, як їм було у в'язниці, хто їм давав їсти, він розповів усе дуже докладно.

18 червня. Учора забув записати, що коли Зелман до нас прийшов, то сказав, що всіх заарештували, але, дякуючи Богові, вони повернулися. Після вчорашнього почуваюся як побитий. За цих пару днів я втратив стільки сил, що не знаю чи за три місяці вони відновляться.

20 червня. Ми вибралися до лісу за дровами. Нам було приємно в лісі, я знайшов три гриби, і кожен з нас узяв в'язанку хмизу.

22 червня. Ще було темно, коли татусь усіх нас розбудив і сказав послухати, який жахливий шум чути з північного сходу. Шум був такий, що здригалася земля. Цілий день було чути той шум. Під вечір з Кельце їхали євреї, сказали, що Радянська Росія оголосила німцям війну. Тільки тепер я зрозумів цей цілоденний шум.

24 червня. Усередині розмови ми почули якийсь страшний рокіт літаків. За декілька хвилин ми почули, що казарми в Буковці були розгромлені тими літаками, які перед тим пролетіли. Я не злякався, незважаючи на гучні вибухи бомб. А тітка перелякалася дуже сильно.

26 червня. Часом чути вибухи, іноді дуже гучні. Дощу немає два тижні, якщо так буде ще два дні, то все зав'яне. Уже дуже сухо, по шосе взагалі неможливо йти, так пісок душить і пече.

29 червня. Сьогодні якимось менше чути постріли, тільки часом чути грім. З півночі надходить хмара з якої повинен піти дощ, якого так бажають люди й усі рослини. Хмара надійшла і полився довгоочікуваний дощ. Він ішов десь годину, але цього замало для спраглої землі.

3 липня. Домовився з одним хлопцем, щоб піти до лісу по дрова. Після обіду ми пішли до лісу. У лісі, збираючи дрова,

ми бачили лиса, трохи перелякалися, але лис теж злякався нас і втік, а ми далі збирали дрова.

10 липня. Настали дуже тяжкі часи. Важко пережити кожну годину. Ми завжди мали невеликі запаси продуктів, хоча б на місяць, а тепер важко купити продукти на один день. Немає дня, щоб хтось не ходив із проханнями, хто тільки не прийде – нічого не хоче, аби дали щось з'їсти, бо тепер дуже важко.

11 липня. Хлопці, йдучи до лісу за ягодами, покликали і нас. Узяли посудину для ягід. Перший раз цього літа ми йдемо до лісу. Коли до нього прийшли, одразу почали збирати ягоди. Дуже добре збиралося, але комарі та гедзі гризли. Назбирали повну посудину та пішли додому, на початок зібрали п'ять літрів ягід.

14 липня. Сьогодні приїхало дві машини німецьких жандармів з Кельце. Казали, що вони їдуть до Бодзентина робити обшуки. Коли вони приїхали, то одразу приїхав дядько, але він нічого не знав, бо розминувся з ними на дорозі, він сказав, що коли повернеться його син, то ввечері розповість, куди вони поїхали. Після полудня прийшов і розповів, що поїхали за Бодзентин до одного села, у якому селяни не здали худобу, і забрали багато корів.

16 липня. Сьогодні в нас була цікава пригода в лісі. Зранку ми пішли по ягоди, збирали ми їх дуже швидко, коли назбирали половину посудини, раптом упав у лісі туман, почав крапати дощ, і ми одразу втекли додому. Поки ми вийшли з лісу, то цілком промокли. Коли прийшли додому, ми переодяглися.

17 липня. Стоячи у дворі, я зауважив, що на велосипеді їде якась панянка, вона втратила рівновагу. Роблячи поворот,

упала і почала дуже кричати. Татусь одразу вийшов і підняв її з-під велосипеда. Вона поранила собі коліно до самої кості, від болю дуже кричала. Мама одразу зробила їй перев'язку і сиділа ще кілька хвилин. Потім прийшов власник велосипеда і відвіз її на велосипеді до себе.

18 липня. Ту панянку, яка вчора поранила ногу, сьогодні відвезли до лікарні в Кельце. Сьогодні її відвезли до Бодзентина, а звідти одразу відвезли до Кельце.

22 липня. Небо почало затягуватися хмарами із самого ранку, приблизно в полудень прийшла мала хмара, з якої вдарила блискавиця. Кожного разу, коли гримів грім, дрижала земля. Потім прибігла якась дівчина і сказала, що корову вбило блискавкою і щоб тато пішов її освіжувати, але тато не пішов. Коли дощ скінчився, ми пішли до того господаря.

30 липня. Гонячи корову з пасовиська, я побачив, що стоїть якийсь вантажний автомобіль біля могили німця. Спочатку я думав, що ремонтують, коли підійшов ближче, то побачив, що вони виймають останки того німця, що був убитий на початку війни. Я бачив усі частини тіла: голову окремо, руки окремо, тулуб окремо і ноги. Цілого тіла не було. Не відчувалося запаху, бо вони залили все якоюсь рідиною. На автомобілі вже були дві заповнені труни, було також багато порожніх трун. Яму засипали і посипали це місце якимось порошком.

4 серпня. Із самого ранку дуже сильно пекло сонце. Ідучи до лісу за дровами, ми не могли повернутися назад, така була спека. Після полудня принесло дві хмари – одну з північного сходу, другу з південного заходу. Обидві йшли назустріч одна одній. Під вечір обидві хмари зіткнулися і пішов сильний дощ із величезними блискавками. Не було хвилини, щоб

не блиснуло кілька разів. У домі було світло, як удень, а коли гриміло, то тряслася земля. Ми казали, що вже настав кінець світу. Вода покрила всі поля, що було на дорозі, те сплигло з водою. Дядько кілька разів виходив на подвір'я та розповідав, що хмари з півночі дуже червоні і ми не знали, що то значить. Потім, стоячи біля вікна, я побачив, що десь щось горить, ми одразу вийшли на двір. Недалеко від нас щось горіло. Зробилася паніка, але ніхто не йшов до пожежі, бо грім не припинявся і навіть посилювався. Пожежа одразу припинилася, бо злива залила вогонь. Ця жахлива буря тривала дві з половиною години, потім хмара пішла на північ.

5 серпня. Із самого ранку пішов подивитися, якої шкоди наробила вода під час учорашньої бурі. Усюди повно ям, у полі немає

(відсутня ціла сторінка)

Під вечір ми гасили вапно. Я і возний носили воду, а інші перемішували вапно. Увечері ми пішли додому.

3 вересня. Сьогодні до нас приїхав комісар, щоб ми завтра йшли на роботу.

4 вересня. О 8 годині я пішов на роботу, не тільки я пішов, пішло ще кілька хлопців. Коли ми прийшли, то возний сказав, щоб я та ще один хлопець подавали каміння каменяреві. Це не була тяжка праця, але мені було дуже нудно. Коли ми повинні були йти, секретар сказав, щоб 7-го прийшли на роботу.

7 вересня. Сьогодні ми теж пішли на роботу. Також прийшло кільканадцять осіб. Декілька людей пішло прибирати та білити в'язницю гміни, я теж пішов з ними. Оскільки було багато людей, ми швидко закінчили всі роботи і вчасно пішли додому.

16 вересня. Із самого ранку стоїть гарна погода. Після обіду ми пішли до лісу по дрова. У лісі, збираючи дрова, я знайшов автомат. І я так рознервувався, що мої ноги затремтіли.

21 вересня. Белінський жандарм, їдучи до Бодзентина на мотоциклі, їхав так швидко, що в нього зламався мотоцикл. Не мав де його залишити, тому завіз його до нас у сіни. Потім їхали євреї до Бодзентина, і цей жандарм почав перевіряти їхні документи, і одному євреєві дуже сильно від нього дісталось. Сказав їм, щоб прислали механіка для мотоцикла. О 8-й годині вечора приїхав механік на мотоциклі й одразу став до роботи. Я із цікавістю приглядався до всього цього. О 12-й годині його полагодили. Механіків було два, вони поїхали на мотоциклах до Бодзентина, бо повинні були закінчити, а ранком відправити до Белін.

7 жовтня. На минулому тижні поліція знайшла у двох господарів забитих свиней і це м'ясо відвезли до жандармерії. Поліція їм сказала, щоб сьогодні прийшли до відділення, один з них прийшов, а другий не прийшов, тому поліція приїхала до нього. Коли увійшли в хату, він одягався, а коли побачив поліцію – утік. Поліція почала його доганяти, але побачивши, що його не спіймають, почали в нього стріляти і влучили йому в праву частину грудей. Він не був забитий на смерть. Поліція одразу подзвонила в Кельце замовити таксі, за декілька хвилин приїхало таксі і відвезло його до лікарні. Під час дзвінка поліцейський рвав на голові волосся, так жалкував за свій учинок.

12 жовтня. Уранці пішов дощ, за хвилину він перетворився на снігову крупу. Потім, коли зробилася снігова заметіль, то вже неможливо було вийти на подвір'я. Перед полуднем з'явився мороз і настала зима. Сьогоднішній день був схожий на 12 січня, а не на 12 жовтня.

13 жовтня. Дуже рано жандарм уже їхав на мотоциклі до Бодзентина. Зайшов до нас погрітися. Жандарм, коли був у нас удома, сказав, щоб ми, євреї з Крайно, купили овечі шкури на шуби. Їдучи назад, він зайшов до крамниці і захотів аби мама була перекладачкою. Коли мама виходила з крамниці, цей жандарм дав їй 1/4 літра горілки.

15 вересня. Рано-вранці ми пішли на молитву до Гурна, бо сьогодні було свято. Коли ми прийшли до Гурна, то нам сказали, що в селі німці. За кілька хвилин вони прийшли і наказали, щоб старші пішли з ними на якусь роботу. Кілька чоловіків утекли за паркан, а один сховався на горище, коли побачили, що йдуть німці. Коли німці вийшли, то якась жінка сказала, що чоловіки сховалися. Мій дядько, побачивши що вони пішли, прийшов назад додому. Коли він увійшов до хати, то я зауважив, що вони повернули назад і сказав дядькові, щоб змінив шапку і піджак, щоб його не пізнали, бо його бачили як він тікав. Коли німці увійшли другий раз, то дядька не впізнали, а запитали, де інші, шукали їх, але нікого не знайшли, татусеві нічого не казали, бо він звільнений від будь-яких робіт. Коли нікого не знайшли, то сказали, щоб усі йшли додому, бо жодної молитви тут не буде. Коли ми йшли додому, люди нам сказали, що жандармерія ходить у Крайно за контингентом, забирають корів та господарів, які не дали нічого.

1 листопада. Сьогодні в Кельце були вивішені оголошення, що якщо хтось увійде або вийде з єврейського району, то буде покараний смертю. До цього часу можна було увійти та вийти до району. Мене дуже сильно засмутила ця новина, не тільки мене, але кожного сина Ізраїля, який це чув. Не лише в Кельце були вивішені оголошення, а в усіх міс-

тах генерального губернаторства (так називається частина колишньої Польщі).

Повна ізоляція «єврейського району» в Кельце була тісно пов'язана з наказом генерал-губернатора Г. Франка, який передбачав смертну кару за вихід за територію гетто. Місцевий губернатор Ернст Кундт розповсюдив смертну кару на поляків, які переховували євреїв, що втекли з гетто.

28 листопада. Після обіду приїхав листоноша, він приніс розпорядження з квитанцією на штраф у 150 злотих за те, що 2.09.1941 р. прийшов до нас сусід, єврей, молоти жорнами й одразу прийшов солтис із секретарем гміни, вони розтрожили камінь жорен і написали протокол, а сьогодні настав час заплатити.

5 грудня. Сьогодні ходить судовий виконавець із солтисом, вони прийшли до нас, і солтис послав мене до іншого солтиса з дорученням. Повертаючись, зустрів сестру, яка кудись бігла, коли я її запитав куди вона біжить, то вона сказала, що йде позичити гроші, бо знову треба заплатити 154 злотих якогось податку. Прийшов додому, де батько сперечався із солтисом, бо той хотів скласти протокол, що ми переховуємо євреїв з району, а це взагалі неправда. Потім перестали сперечатися і знову були в доброму настрої.

6 грудня. Пізно ввечері прибіг хлопець шевця, розповів, що до них прийшла поліція, солтис і комітет контингенту і зажадали, щоб їм дали 150 злотих, а якщо не дадуть, то заберуть батька до в'язниці, і щоб татусь віддав 100 злотих, які в них позичив. Татусь одразу пішов з ним і просив поліцію, щоб власник тих грошей почекав до вівторка, і той погодився на це, а тато принесе йому гроші.

12 грудня. Учора після обіду я пішов до Бодзентина, бо робив собі пломби і мав намір там заночувати. Сьогодні зранку приїхала жандармерія. Коли їхали по шосе, зустріли одного єврея, який ішов з міста, його одразу застрелили, без жодної причини, коли їхали далі застрелили ще одну єврейку, знову без жодної причини. І так, маємо дві жертви без жодної причини. Я, ідучи додому, дуже сильно боявся, щоб часом з ними не зустрітися, але все минулося.

13 грудня. Сьогодні жандарми знову їхали до Бодзентина. Господар, який їхав з ними, був із Крайно. Коли приїхав, то розповів, що сьогодні знову від їхньої руки загинула людина. Ми дуже перейнялися тією новиною, бо до цього часу ще не було таких випадків.

21 грудня. Сьогодні пішов до Бодзентина закінчити робити собі пломби, так і сталося, дантист закінчив їх сьогодні. Коли прийшов додому, то татусь дома не було, бо він поїхав до Кельце за контингентним борошном для євреїв цілої гміни. Пізно вночі татусь приїхав без борошна, бо кінь стомився і він залишив його в одного з господарів за 3 км від нас, а тільки завтра вранці він його привезе.

22 грудня. Татусь найняв спеціальний віз та привіз борошно, а я зробив списки, і ми почали роздавати борошно.

26 грудня. Татусь якраз одягався, коли до нього прийшов якийсь хлопець і попросив, аби він прийшов до крамниці, бо його невідомо для чого кличе жандарм. Татусь одягнувся і пішов до крамниці. Ми дуже перелякалися, бо не знали для чого його викликали. У теперішні часи можна заарештувати за будь-що. Через декілька хвилин татусь повернувся і попросив, щоб до нього до крамниці прийшло п'ять євреїв, а для чого не сказав. Я одразу пішов їх повідомити.

Коли я до них прийшов, їх теж цікавило, для чого жандарм їх викликає. Вони одразу пішли зі мною до крамниці. По дорозі ми зустрілися з татусем і він сказав, щоб вони повернулися додому бо надійшов наказ, щоб усі євреї здали всі шуби і навіть шматки хутра. А п'ять євреїв відповідатимуть за тих, хто не здасть. А в кого знайдуть хутро, той буде покараний смертю. Такий це був жорстокий наказ. Жандарм дав строк до 4 години після полудня, щоб віддали все хутро. Минуло небагато часу і євреї почали зносити хутро. Мамочка одразу розпорола три шуби та зрізала комірці з усіх пальт. О четвертій жандарм сам прийшов до нас за хутром, наказав польському поліцейському скласти список хутра, яке віддали євреї. Потім ми склали їх до двох мішків і двоє євреїв віднесли їх до одного господаря, який повинен був відвезти їх до Белін у відділення. Про цей наказ ми довідалися вчора, бо татусь був у Кельце і сказав нам, що там було видно цей наказ.

Начальник Поліції безпеки і Служби безпеки в генерал-губернаторстві телеграфом повідомив командирів SS і поліції в дистриктах про проведення обов'язкової конфіскації всіх хутряних виробів у євреїв. Цей наказ був безпосередньо пов'язаний з поразкою німецьких військ під Москвою і контрнаступом Червоної Армії в грудні 1941 р. на цьому відрізку фронту. На німецькі війська чекали тяжкі бої в умовах холодної російської зими, тому в окупованій Польщі почалася масова конфіскація хутряних виробів.

28 грудня. Мене вирвав зі сну якийсь стук у вікно, я одягнувся і пішов відчиняти. То були двоє євреїв з Бодзентина, які їхали в Кельце. Вони зайшли погрітися. Я запитав їх чи немає якихось новин і вони сказали, що знову є дві жертви, які були застрелені під час Різдва також без жодної причини. Не проходить жодного дня, щоб не було якоїсь поганої новини.

Вони сказали також, що в Далешницях теж щось сталося, але вони не знають що саме. Після полудня прийшов з Далешниць секретар Ради єврейських старійшин і сказав, що сьогодні від рук жандарма загинуло п'ять євреїв, бо хтось на них доніс, що вони сховали хутро. Жандарм звелів закопати їх в одній ямі на власному подвір'ї. Це були батько, три сини і донька. У Кельце вбивають декілька чоловік щодня, за вихід з єврейської дільниці. У таких жакливих умовах минають дні і тижні, повні тривоги та загроз.

29 грудня. Перед обідом пішов із братом до сусіда змолоти трохи пшениці. Під час молотьби прийшов якийсь селянин і сказав, що по селу ходять контролери худоби, бо в минулому місяці переписували худобу, а сьогодні, якщо в кого є більше худоби, ніж записано, то його призначать на контингент, а на ту худобу, що була записана, але була продана, складуть протокол. Ми були певні, що наша корова не була записана, то ми її продали. А контроль до нас прийшов, бо вона була записана, а коли її не побачили, почали кричати, де корова, бо корову не можна продавати. Татусь пояснював, що те та се, однак не допомогло татусеве пояснення, і вже повинні були скласти протокол. Надвечір солтис послав мене до нього за цукром і я одразу його приніс. Увечері прийшов солтис і покликав татуся, бо ці контролери його викликали. Коли тато вийшов, його забрали на сани і поїхали. Ми не знали, куди його забирають і чому. Мамочка вийшла, але вони вже поїхали, мамочка і брат бігли за бричкою, але не могли їх наздогнати. У домі стало тривожно, але що могли ми зробити? Щохвилі я виходив перевірити, чи хтось не йде, але ніхто не йшов. Вийшовши черговий раз, я побачив, що біжить брат, він прибіг і сказав мені, що татуся відпустили.

Через кілька хвилин тато йшов по дорозі, солтис наказав батькові йти додому, але контролери не дозволяли. Нарешті йому дозволили піти, давши ще кілька стусанів. Після вечері знову прийшов солтис і сказав, щоб татусь пішов до одного господаря, бо там біда. Тато не пішов, пішла мамуся, але нічого не змогла зробити, сказали прийти завтра зранку.

30 грудня. Дуже рано мамуся пішла і все зробила. Упросила їх, щоб не складали протокол і щоб не було кари. Ті контролери вчора під вечір поїхали до інших євреїв і призначили їм по корові на контингент, і щоб відвели їх у Кельце на бійню.

Рік 1942

8 січня. Після полудня довідався, що в Бодзентині є ще дві жертви серед євреїв. Один був убитий одразу, а другий поранений. Того пораненого заарештували і забрали із собою у відділення до Белін, а вже там його вб'ють.

11 січня. Від самого ранку панує снігова заметіль і сильний мороз до 20°C. Коли я роздивлявся, як вітер гуляє полями, то побачив, що сільський сторож клеїть якесь оголошення. Одразу пішов подивитися, що нового в тому оголошенні. В оголошенні не було нічого нового, тільки сторож сказав, що відніс до солтиса оголошення, що виселятимуть усіх євреїв з усіх сіл. Коли розповів це вдома, усі дуже засмутилися. Навіщо і куди в таку люту зиму виселятимуть нас? Тепер прийшла наша черга терпіти люті муки. Один Бог знає, як довго.

12 січня. Із самого ранку я пішов відгорнути сніг. Коли зайшов погрітися, прийшов заступник солтиса і сказав, що читав оголошення в солтиса, що євреї будуть виселені і не можна їм буде нічого забрати крім того, що можна винести на собі. Ми були вражені цією новиною і почали пакувати кілька пакунків з речами, які не дуже потрібні, віднесли їх до сусідів, бо якщо буде термінове виселення, щоб їх не було вдома. Тато хотів продати шафу та інші хатні речі, але не було покупця, покупці були, але хотіли купити за півціни. Татусь сказав, що залишить, але не продасть за якісь там копійки. Коли ми всі трохи заспокоїлися, то почали планувати, який пакунок хто візьме, яку білизну одягне, а яку візьме із собою. В оголошенні не було зазначено куди нас виселяють і коли, було тільки, що нас виселяють і все.

Увечері прийшов один господар і хотів купити шафу, він давав за неї 250 злотих і не купив, бо шафа повинна коштувати щонайменше 500.

13 січня. Татусь поїхав до Кельце щось довідатися про те виселення, куди нас виселять і коли. Ми з нетерпінням чекали на татуса, може привезе якусь кращу новину. Коли татусь приїхав, то нічого певного не сказав, тільки сказав, що сьогодні буде в старостві засідання всіх Рад єврейських старійшин зі всього Келецького повіту. На цьому засіданні повинна бути визначена частина села чи містечка для єврейського району. Але татусь не казав, де цей район буде, бо він виїхав перед тим, як вони зібралися, не встигли зібратися вчасно, бо їхали вночі.

14 січня. Сьогодні татусь пішов до Далешниць. Після обіду я пішов до кооперативу, по дорозі зустрів сусідку. Вона сказала мені, що прийшла з Белін дочка її сестри і розповіла, що виселення відкладено до травня. Я дуже зрадів цій новині і пішов довідатися від неї подробиці. Коли прийшов, вона сказала мені те саме. Я одразу пішов додому щоб переказати їм цю новину, щоб вони теж пораділи. Під вечір татусь прийшов з Далешниць. Татусь також сказав теж саме про це виселення, що воно відкладене до травня, сказав також, що контингентного борошна отримаємо на січень і що завтра він поїде по нього до Кельце.

15 січня. Дивлячись у вікно, я побачив, що підїхала бричка з жандармами і вони входять до нас. Коли вони увійшли, то нас усіх вигнали працювати на сніг, а ми одразу не зрозуміли, що на сніг, ми гадали, що нас випроводять невідомо куди. Я, брат і тітка відділилися від них у селі, бо жандарми ще стояли біля крамниці. Дядько, мамуся і бабуся пішли.

Додому я не пішов, бо вони ще були в крамниці, пішов до сусіда і був там деякий час. Коли жандарми поїхали, пішов додому. Мамуся пішла без рукавичок, бабуся також, вони не обідали, хоча обід і був приготований, а тут такий мороз. Коли я з'їв обід, то побачив, що той самий жандарм що був у нас перед тим, іде на гору. Я вибіг у поле і втік, бо вважав, що то за нами. Коли був у полі, то подумав, що краще піду до іншого села і буду там, поки вони не поїдуть, і пішов. Коли йшов то побачив, що той жандарм іде в той самий бік, що і я. Я вже не міг тікати бо він мене бачив, віддався на ласку долі та йшов, знявши пов'язку, щоб мене хоч здалеку не пізнав. Ми прийшли в село. Я думав, що в мене серце не витримає, такий я був переляканий, коли йшов селом. На іншому кінці села знову зустрівся з тим жандармом, бо він не йшов за мною, а йшов іншою дорогою. Однак він мене не побачив. Кожен може собі уявити мою тривогу і страх. Він пройшов, а я пішов додому. Я був уже недалеко від дому, коли побачив, що перед крамницею стоїть якась бричка. Я пішов до сусіда. Той сусіда розповів мені, що всі євреї розчищають сніг і мама теж. Я вийшов подивитися, чи бричка вже від'їхала, і побачив, що всі чистять сніг перед нашим домом, додому я ще не пішов. Сидів собі так, коли прийшов хлопець і сказав щоб я вийшов, бо жандарми ходять селом. Пішов до іншого господаря, і той мені сказав, щоб я вийшов, але я не вийшов. Виходячи на двір побачив, що бричка із жандармом уже від'їхала, я одразу пішов додому. Уже був вечір. Усі вже прийшли додому, і ми розповідали один одному, хто що сьогодні пережив. Жандарм питав у мамусі, куди ми ранком пішли, а потім про це забув. Віддався, що одного єврея зв'язали і забрали у відділення, а

ще двох заарештували і сказали дати 100 злотих тоді їх випустять. Тоді солтис пішов і випустив. Я одразу одягнувся і пішов довідатися, що з ним буде. Коли я прийшов, його вже не було, бо його прив'язали до саней і він мусив за ними бігти, може його застрелять, хто міг це знати. Сиділи ми цілий вечір дуже засмучені і замислені. Скільки ворогів нас підстерігає. Пізно увечері татусь приїхав з борошном.

Наказом генерал-губернатора Г. Франка від 23 листопада 1939 р., з 1 грудня 1939 р. всі євреї (від 10 років) були зобов'язані носити на правому рукаві верхнього одягу спеціальну білу пов'язку 10 см завширшки з блакитною «зіркою Давида».

16 січня. Уночі прийшов батько того, якого забрали, радитися з татусем. Однак що татусь міг йому порадити. Сьогодні ми всі зібралися розчищати сніг. Коли ми працювали, прийшла дівчина з Гурна із запискою. У записці було про тих двох що забрали вчора. Одного застрелили, і хто знає, чи не того єврея, бо інший був поляк. Його сестра пішла до Белін щось в'яснити. Після обіду я пішов до кооперативу за електричною лампочкою. Ідучи назад з кооперативу, я зайшов до одного єврея. Увійшовши в хату, побачив, що всі заплакані, одразу збагнув, що того хлопця застрелили. Запитав лише кілька слів, чи правда, що він похований у якомусь лісочку. Коли він був прив'язаний до саней, то вже не міг бігти за саньми і волочився за ними, а потім його застрелили. Таку долю мав нещасний. Прийшов додому і розповів їм ту новину. Кожний може зрозуміти, що вони не були задоволеними з цього. Увечері прийшов до нас солтис – татусь купив трохи горілки і випив разом з ним, бо він трохи замерз... Солтис сказав, що всіх євреїв треба перестріляти, бо вони вороги.

Рука не піднімається записати хоча б частину того, що він у нас говорив. Сьогодні знову розчищали сніг, а сторож був наглядачем над євреями.

17 січня. Думав, що сьогодні не будемо розчищати сніг, але де там. Після такого важкого переживання і спаду сил, ми повинні в такий лютий мороз стояти і розгрібати сніг.

18 січня. Із самого ранку я пішов до солтиса запитати, де нам розчищати сніг, але солтис не сказав, бо не було снігу.

19 січня. Після сніданку пішов із братом змолоти жорнами трохи жита. Коли ми йшли назад, то побачили, що євреї розчищають сніг біля нас, а сторож за ними наглядає. Сторож одразу сказав нам ставати до роботи. Наказав нам працювати, поки солтис не буде їхати з гміни, бо зранку він поїхав. О 4-й годині солтис їхав назад, зупинився і увійшов до крамниці, сторож одразу туди пішов. Коли він вийшов з неї, то звелів нам вишикуватися по двоє, з лопатами на плечі, і марширувати під гору. Сказав, що йому солтис дав такий наказ, і ми мусимо його слухатися. Завів нас на самий верх гори, де був найсильніший мороз і заметіль, і наказав нам працювати до заходу сонця, а сам пішов до якогось будинку. Ми плакали від холоду, кожен повинен був стояти до заходу сонця, а потім він прийшов за нами. Знову вишикував нас по двоє, і ми пішли. Коли прийшли до крамниці то солтис іще був там. Хоча був уже вечір, він не дозволив нам іти додому. Пізно ввечері нас відпустив і наказав завтра прийти на роботу раніше.

20 січня. Рано-вранці маюся і дядько пішли до солтиса просити, щоб нас усіх звільнили від роботи на снігу. Попросили його, і він дозволив не йти до праці, але якщо впаде свіжий сніг, то треба буде прибрати... Татусь був у Кельце,

у старостві, просив, щоб йому подовжили перепустку. Приїхав пізно ввечері.

22 січня. Ранком після сніданку пішов з татусем відгортати сніг. Коли ми працювали, прийшов з іншого села наглядач, що відповідав за сніг, і сказав, щоб ми всі пішли на інше шосе за 3 км від нас. Татусь сказав, що солтис наказав нам працювати тут, він почав сваритися, ударив татуса і погнав усіх на сніг, я не пішов бо сховався, а татусь пішов до солтиса запитати. Солтис сказав не йти, але татусь пішов, бо в теперішній час кожен може поскаржитися до жандармерії. Ми не працювали довго, пішли перед 12-ю, а повернулись о 3-й.

24 січня. Прийшов до нас сторож, щоб ішли на сніг, і ми одразу пішли. Прийшли також інші євреї, і ми очистили шосе, як вулицю. Проходила поліція, їм це сподобалося.

28 січня. За ніч засипало снігом усе шосе і зранку ми пішли його чистити. Під час роботи прийшла якась дівчина і розповіла, що сторож заарештував якомсь єврея, і солтис збирається відіслати його до жандармерії, бо євреям не можна ходити із села в село. Мамуся і дядько пішли просити солтиса, щоб його відпустив. Мамуся ледве упросила солтиса, щоб той його відпустив, заплативши штраф 100 злотих.

1 лютого. Уранці приїхало якесь таксі і зупинилося біля солтиса. Ми гадали, що воно зламалося. Татусь пішов до Бодзентина, а я з братом пішли на сніг. Коли ми працювали на снігу, то таксі вже їхало назад і зупинилося біля нас. Вийшов один жандарм, щось поправив і поїхали. Через кілька хвилин ішла знайома дівчина і розповіла, що ті жандарми забрали до таксі солтиса, не кажучи з якої причини. Ішов якийсь селянин і сказав, що таксі поїхало, а два жандарми поїхали бричкою до Белін разом із солтисом.

Два жандарми залишилися в школі і повинні провести якесь розслідування. Довідався, що солтиса заарештували за продаж контингентного борошна. Забрали також якогось селянина з Полудньової.

2 лютого. Від самого ранку панує заметіль, що почалася після вчорашнього випадку. Більшість людей задоволена із цього, бо солтис робив дуже багато кривди людям, переважно бідним. Приїхав вїт і секретар гміни, а ми не знали для чого. Увечері я довідався, що вибрали нового солтиса.

8 лютого. Хтось мені сказав, що контингентний комітет і німець робитимуть ревізію збіжжя. Десь через годину почали робити ревізію. Я пішов на сніг. Коли працював на снігу, якийсь хлопець мені сказав, що той німець увійшов до одного єврея, усіх вигнав і наказав кидати сніг до дому, бо там брудно. Я не повірив, увечері я туди пішов і там переконався, що те, що він казав мені вранці правда. Усі були дуже перелякані і стривожені, це кожен може собі уявити. Він був у цього єврея і застрелив його сина.

9 лютого. Сьогодні поїхали робити ревізію в іншому селі. Ми дуже перелякалися, бо вони зупинилися перед крамницею, ми думали, що вони зайдуть до нас, і молилися, щоб у нас нічого не знайшли. Коли я зїв обід, прийшов сторож, щоб іти прибирати сніг біля школи, от я і пішов. Зайшов до одного єврея запитати, чи йде він на сніг. Коли я входив, то інший німець із комітетом виходив. Коли я увійшов, то не міг пізнати помешкання, так проводили ревізію. Вочевидь, отримали всі. Господаря дому не було, бо працював на снігу, то пішли за ним, добре йому дісталось: зголили йому бороду. На снігу працювали до вечора. У той самий час, як татусь їхав з Кельце, німець і комітет прийшли до нас.

Не робили дуже ретельної ревізії. Коли виходили, наказали дати їм дві курки на вечерю, а один з комітету наказав дати пляшку горілки. Ми мусили дати горілку і тільки одну курку. Так минає день за днем, завжди з витратами і в тривозі.

12 лютого. Після сніданку ми пішли на сніг, хоча нам ніхто не казав, бо шосе за ніч було засипане снігом. Я познайомився зі сторожем із гміни, і запитав його куди він іде, він сказав, що іде до солтиса з оголошеннями. Десь через 2 години прийшов сільський сторож прибити якесь оголошення. То, узагалі, було не оголошення, а карикатура на євреїв. Був намальований єврей, який молотом м'ясо і клав до м'ясорубки щура. Другий вливає чашкою воду в молоко. На третьому малюнку стоїть єврей, який місить тісто ногами, а черв'яки повзають по ньому і по тісту. Заголовок оголошення був такий: «Єврей – то шахрай, єдиний твій ворог». А знизу підпис:

Прочитай, читачу милий,
Що євреї наробили:
В молоко ллють брудну воду,
Замість м'яса мелють щура,
Тісто в нього з черв'яками,
Місить він його ногами.

Коли сторож це прибивав, саме йшли люди після роботи на снігу, то так сміялися, що в мене аж голова розболілася від тої ганьби, яку євреї переживають у теперішні часи. Дав би Бог, щоб та ганьба чим скоріше скінчилася.

Під час усього періоду окупації гітлерівці проводили антиєврейську пропаганду, щоб зробити євреїв огидними в очах поляків. Улаштували антиєврейські виставки під назвою «Die jüdische WELT-PEST». У селах і містечках розклеювали плюгаві плакати польською мовою, подібні до описаних Давидом.

20 лютого. Татусь сьогодні був у Кельце. Дістав картку на борошно, але тільки на половину, добре що хоч щось.

У лютому 1942 р. губернатор Радомського дистрикту Є. Кундт зменшив кількість продовольчих карток для євреїв з 337 000 до 200 000. Також було зменшено на 50% продовольчі норми.

24 лютого. Сьогодні татусь також поїхав до Кельце, довідатися про виселення і коли треба приїхати за борошном. Пізно ввечері татусь приїхав і сказав, що завтра їде за борошном. Отримав також 30 кг мармеладу і 15 кг цукру. Ми раділи, бо ніколи не отримували цих продуктів. Буде хоч щось до кави. Дарма ми раділи, бо це все було продано, а не роздано. Гроші потрібні були на якусь спільну справу.

25 лютого. Надвечір татусь приїхав з борошном. Привіз три квінтала [*центнери – ред.*] тільки для виселених, а пшеничного взагалі немає.

27 лютого. Татусь був сьогодні в Кельце, аби довідатися про виселення, чи не можна було б відкласти те виселення із сіл хоча б на два місяці. Однак нічого не вдалося зробити, бо всі папери на виселення вже підписані старостою. Ще є невелика надія, що переселення відкладуть. Татусь домовився з головою Ради з Далешниць, що якщо той прийде завтра посланця, то ми залишаємося на місці, якщо ні, то нас виселяють до Белін. Той голова Ради повинен був домовитися в старостві, і татусь дав йому на це гроші. Ми всі сумнівалися, бо залишилося дуже мало часу і, по-друге, папери вже підготовлені до вислання до Рад єврейських старійшин. Мамуся сказала, що ми поїдемо до Бодзентина до тітки. Татусь розповів, що одній гміні в кількох єврейських будинках треба розмістити 43 єврейські родини із сусідніх гмін.

28 лютого. Із самого ранку ми з нетерпінням чекали на посланця, але він не прийшов. І ми віддалися на ласку Божу, ми на все готові з відкритими руками. По полудню татусь пішов до Бодзентина, сказав що бричка за речами повинна приїхати сьогодні або завтра. Увечері татусь приїхав бричкою, я допоміг завести коня до стайні, потім ми почали готувати речі для пакування. Поскладали картоплю до мішків. Пакували до першої години ночі, спати мені зовсім не хотілося. Розібрали також одне ліжко. Спати ніхто не лягав, усі дримали, бо татусь повинен був виїжджати о третій. Я і брат ненадовго лягли в ліжко. Коли речі вантажили на бричку, я нічого не чув, тільки потім мамуся казала, що татусь, як виїжджав з подвір'я, то зав'яз дишлом у кучугурі і довго мучився поки звільнив сани.

1 березня. Коли татусь поїхав, ми багато думали, чи доїхав щасливо. Коли я стояв на подвір'ї, якийсь велосипедист дав мені записку з Бодзентина. Ми дуже зраділи, бо все було добре, а татусь прийде під вечір. Татусь прийшов одразу після обіду і сказав, що тітчин квартирант дуже не хоче залишати помешкання. А тим часом татусь засипав картоплю до льоуху квартиранта і забив його цвяхами, ліжко теж там поставив.

3 березня. Татусь поїхав до Кельце викупити мармелад і цукор. Однак не привіз, бо не мав брички, привезе тільки в п'ятницю. Про виселення не казав нічого нового.

5 березня. Дядько з Бодзентина попросив татуся, щоб він купив один квінтал жита. Він купив і сьогодні йому завіз, узяв також і для нас півтора квінтала картоплі. Татусь поїхав і ми вже не спали. Десь о 4-й годині прийшла дівчина одного єврея порадитися, бо вони віддали поле солтисові, а тепер прийшов інший, безземельний, з паперами від гміни і хоче,

щоб Зелман її йому відписав, а його немає, бо пішов до Белін. Вона прийшла тому, що знала, що дядько йде до Белін, хотіла передати, щоб її батько прийшов, але дядька вже не було. Той, хто прийшов до них, не дозволяє їм продавати солому, сіно, гній та інші речі. Коли прийшов дядько, то тато вже повернувся. Дядько сказав, що в жандармерії сказали, що можна переселятися до Бодзентина, Далешиць і Белін і все можна забирати із собою.

Початок 1942 р. був періодом виселення євреїв із сіл та громад. Євреїв збирали в містечках або містах, розташованих поблизу залізничних вузлів та головних шосе. Ця акція проводилася на підставі наказу губернатора Радомського дистрикту Е. Кундта від 23 лютого 1942 р., що було пов'язано із запланованим окупантами вивезенням євреїв до концентраційних таборів, передбаченим для цього дистрикту на кінець літа і осінь 1942 р. Виселеним зі своїх будинків євреям дозволялося забирати із собою постіль та необхідні особисті речі. Першим етапом подорожі родини Рубіновичів був Бодзентин. Наступним – Сухеднів.

8 березня. Голова Ради єврейських старійшин прислав записку, щоб тато та інші прийшли до Белін, сьогодні вибиратимуть помешкання для євреїв. Пішов татусь і ще кілька чоловіків. Під вечір усі прийшли. Призначили для кожного єврея одну або дві родини, залежно від помешкання. Один єврей сперечався з татусем про щось, але потім вибачився. Татусь сказав, що завтра поїде бричкою до Бодзентина.

9 березня. Один господар узяв у нас різні речі, які не були нам потрібні, за це повинен сьогодні дати бричку. Я з братом пішов позичити сани. Привезли ми їх і почали пакувати речі. Менша сестра також повинна їхати. Коли сани були вже навантажені, я пішов сказати, щоб прийшли з конем і одразу приїхав. Після обіду приїхав татусь.

10 березня. Рано-вранці я пішов замовити бричку. Домовився з одним селянином, він повинен забрати якісь речі з дому і поїхати завтра. Коли я прийшов додому, то зустрів кузена, який щойно приїхав з Бодзентина. Повертаючись додому, зайшов за залізною пічкою, яку ми позичали. Якщо доведеться виїжджати, вона може нам знадобитися. У нашому селі майже немає людини, яка б нас не жаліла. Деякі навіть не хочуть іти до нас, бо кажуть, що не хочуть дивитися на чуже нещастя. Кузен попросив мене, щоб я з ним поїхав за швейною машиною. Надвечір поїхали санками. На санки поклали столик від швейної машинки і 1/4 квінтала картоплі, він залишився, а я поїхав додому і мені треба було приїхати ще раз. Я вже не пішов, а пішов брат. Після вечері прийшло до нас багато селян, які прийшли попрощатися з нами, бо нас уже не буде. Коли я подумав, що ми маємо звідси виїхати, то мусив був вийти надвір, бо так сильно розплакався, що стояв понад півгодини і хлюпав. Коли трохи заспокоївся, повернувся до дому. Селяни майже розійшлися, залишилося тільки двоє, які хотіли купити хлівець. Один домовився з татусем і завтра повинен був прийти його розбирати.

11 березня. Брат і кузен пішли до Бодзентина раніше. Візник приїхав близько 7-ї. Ми почали пакувати речі на сани. Коли візник поїхав, то в домі зробилося, як у тунелі, так сталося за кілька годин. Коли щось купувати в селі, то воно завжди дешевше, ніж у місті. Тепер треба буде якось пристосуватися з продуктами, поки ми тут, бо потім буде значно гірше. Я пішов з мамусею до одного селянина за куском деревини, і чогось іншого випросити трохи дешевше. Мамуся продала одній господині скатертину, також за продукти.

По дорозі ми взяли в неї трохи картоплі. Коли ми повернулися додому, то вже прийшли розбирати хлівець. Удома залишилася мамуся, а я пішов забрати борг, що належало до столу. Хлівець почали розбирати трохи пізніше, бо не було кому їм допомогти. Я розібрав прибудову до хлівця, то буде чим топити кілька днів. Через кілька годин навіть сліду від хлівця не залишилося. У будинку зробилося дуже сумно, а я вже чекав, коли ми поїдемо звідси. Після обіду дядько найняв бричку до Белін, і вже повинен їхати. Прощання з ними було дуже болісне. Допоміг йому завантажити пару клумаків на бричку. Сьогоднішній вечір був дуже неприємний, не було нікого окрім мене, мамусі і татуся.

12 березня. Татусь збудив мене дуже рано. Я прокинувся, а татусь пішов будити фурмана. Одразу повернувся і сказав, що фурмана взагалі немає вдома, мусимо чекати до ранку і найняти когось іншого, а зараз лише 4-та година. Мамуся натопила, а ми сиділи і грілися. Уже розвиднювалося, коли хтось почав стукати у віконце. То був той фурман, якого татусь ходив будити. Питав, чому татусь не прийшов по нього, і сказав що їде. Ми втішилися, бо не треба буде шукати когось іншого. Притягли сани та почали готуватися до від'їзду. Десь за годину приготували коня. Я пішов попереду без пов'язки. Коли виходив, слова не міг мовити, так мені серце стиснуло. Близько п'яти км йшов зовсім без пам'яті, не знаючи яким чином, але йшов швидко. Весь час бричка не могла мене наздогнати. Ідучи дорогою, дуже боявся, а як не дай Боже нас хтось зустріне то... Дякуючи Богові проїхали ми щасливо. Усе було розкладено, і ми з'їли сніданок. Після обіду ми розклали на горищі різні, зараз не потрібні речі: завжди щось є в домі не потрібне.

13 березня. Хоча ми щойно приїхали, але ми не чужі в Бодзентині, кожен до нас добре ставиться, як до братів, про тітку і дядька взагалі нема мови.

16 березня. У своєму домі було інакше, ніж тут. Завжди було, що робити, а тут вийду на вулицю і приходжу назад, бо що буду робити на вулиці. Коли був удома хтось сказав, що в Крайно було застрелено чотирьох євреїв, які йшли в сторону Кельце. Двох осіб було тільки поранено багнетом, а двох, матір та сина, убили. Якщо весь час чути такі історії, то хіба можна жити спокійно і без тривоги? Сьогодні приїхали жандарми, але все було спокійно. Прийшли сьогодні знайомі з Крайно, деякі не прийшли, бо боялися, приїхала каральна експедиція за контингентом, і в кожного забирають трохи збіжжя, а як нема, то сильно б'ють, не дивлячись жінка чи чоловік. Татусь пішов сьогодні до Крайно, там переночує і вранці поїде до Кельце.

17 березня. Різні думки снують у мене в голові. Чи татусь отримає підписану перепустку і як він приїде, якщо не буде мати підписаної перепустки. Часом виникали в мене думки взагалі без сенсу. Цілий день я виглядав, чи не йде татусь. Я вже ліг спати, а татуся не було. Крізь сон я почув, що татусь уже прийшов, одягнувся і пішов на кухню. Перепустку татусю підписали, викресливши Бодзентин. Вона дійсна тільки у вівторок і п'ятницю і лише до 1 квітня. Таким чином хочуть обмежити євреїв, щоб вони цілком повимирали голодною смертю. Кілограм жита коштує в єврейському районі вже 9 злотих, один кілограм картоплі – 3,20 злотих. До такої високої ціни подорожчали продукти харчування. От тільки тепер найбідніші вимиратимуть з голоду.

У Бодзентині не було гетто у вигляді виділеного та закритого муром чи парканом єврейського району. То було так зване «тимчасове» гетто. Тим не менше за перехід визначеного для гетто кордону загрожувала смерть. У самому Бодзентині, де перед війною мешкала приблизно тисяча євреїв, здебільшого ремісників, у зв'язку з концентрацією євреїв їх кількість збільшилася приблизно до 4-х тисяч осіб. Там були створені жахливі житлові та санітарні умови. Переселені до Бодзентина євреї вмирали з голоду.

18 березня. Сьогодні був комітет, який розподіляв єврейські родини до більших помешкань. Нас також розподілили до тітчиного квартиранта. Він спочатку почав сперечатися, але мусив погодитися. Ми поставили шафу і вже тут усе робимо.

19 березня. Сьогодні кружляють якісь поголоски, що в неділю мають приїхати шість підрозділів польської поліції та жандармерії. Одні кажуть, що робитимуть облаву, другі – щось інше, але ніхто не знає правди. Вочевидь, облава не на арійців, а на євреїв. Кожен ходить стривожений і думає, де б то знайти безпечне місце і сховатися. Однак де зараз можна почувати себе безпечно, узагалі ніде.

22 березня. Прийшла вже та очікувана неділя. Жандарми і поліцейські приїхали, але не на облаву. Ми не знали, для чого вони приїхали. Перебуваючи у великій тривозі, ми чекали чогось, але не знали чого. Щохвилини я виходив до брами, було так тихо, ніби всі повимирали, лише ходили жандарми. Стоячи біля брами, довідався, що роблять обшуки в євреїв. Я не мав відваги вийти на вулицю. Коли робили обшуки, у кількох євреїв знайшли різні товари, декілька з них поїхали, а решта ще залишилася. Пошукавши ще десь годину, решта теж поїхала. Тих, у кого знайшли різні спекулятивні товари, заарештували. Конфісковані речі забрали на вантажівку, вони швидко повернулися. Заарештованих забрали до Белін.

23 березня. Татусь пішов у Крайно, бо повинні забрати там декілька злотих. Ми дуже переживали, чи татусь дійшов щасливо. Ми багато передумали, докладно нічого не знаючи.

24 березня. Цілий день ми виглядали татуся, але його не було. Я вже лягав спати, коли хтось сказав, що прийшов татусь, одразу одягнувся і пішов до іншої кімнати. Подорож пройшла щасливо, татусь купив один квінтал картоплі і в п'ятницю її привезе.

27 березня. Зранку він приїхав з картоплею, а я пішов купити цьому селянинові трохи лушпиння. Виходжу на вулицю, дивлюся: багато людей біжать кудись, я теж побіг. Коли біг, довідався, що ті заарештовані євреї повернулися. По дорозі нікого не зустрів, бо вже пішли додому, тому я пішов до них. Яка там панувала радість, того неможливо описати. До помешкання увійшло стільки людей, що і не розвернутися. Коли всі вже прийшли, вони розповіли, що одного розстріляли, бо він ні в чому не хотів зізнаватися.

28 березня. Одного нещастя було мало, повинно з'явитися ще кілька одразу, і лише тоді придавити людину. Не досить, що ми вигнанці, що цілковито збідніли, то сьогодні відірвали замок із хліва і вкрали майже все, що там було. Коли я прокинувся, то почув, що тітка каже, що нас обікрали. Одягнув на себе що потрапило до рук і вийшов. Забрали з хліва 3 гуски, дві наших і одну дядькову, 15 кг жита, 5 кг борошна і 8 буханок хліба. Тільки одна гуска була дядькова, а решта все наше. У нашому критичному становищі нам тільки цього нещастя бракувало. Усе, що ми мали, у нас украли, не залишилося навіть шматка хліба. Я не міг навіть опанувати себе, так я цим перейнявся, не міг навіть слова мовити, так мені серце стискало.

Сусіда сказав, аби ми не лементували, тільки щось робили, бо від лементування нічого не буде. Під час цієї сцени біля нас стояв чоловік із Плоцька. Тітка сказала, що він уночі виходив і був спільником, але він усе заперечував. Я запропонував піти до його брата, бо там буде якийсь слід. Татусь і кузен одразу пішли, за декілька хвилин повернулися, слід був, біля дому багато крові. Усі одразу пішли туди. Він спочатку не хотів нас пускати, лише з поліцією. Проте ми увійшли, одразу за порогом лежав хліб. Більше доказів не було потрібно, ми йому сказали: віддай гуси, жито і борошно – усе що взяв. Він не сперечався, віддав усе. Одразу зібралось багато людей, усі хотіли подивитися. Коли ми все принесли додому, то кожен радів. Двох буханок хліба бракувало, а гуси були вже мертвими. Я ще пішов з бабусею до нього, і ми забрали ще кілограм хліба. Ціле місто вже знає про цю крадіжку. До поліції ми не заявляли, не хотіли робити шуму, тільки поскаржилися до єврейської ради. Хтось доніс у поліцію, і прийшло двоє поліцейських. Татусь просив не складати протокол, дав 25 злотих, попросив, щоб було тихо, бо потім можуть наговорити різного.

29 березня. Сьогодні прийшов чоловік, в якого пропала балія і він побачив її в того ж злодія. Потім до них приходило ще кілька осіб, але більше нічого не знайшли.

2 квітня. Уночі приїхали жандарми і забрали тих, хто повернувся, і ще двох. У містечку піднялася нова паніка. Близько 11 години я пішов подивитися, як їх відвозять до Белін. Кожен їхав на окремій бричці, і з ним була поліція.

5 квітня. Сьогодні пішли поголоски, що одного з тих забраних застрелили, а решту вивезли до Кельце.

6 квітня. Уранці прийшов чоловік з Белін і сказав, що те, про що говорили вчора, що одного застрелили, правда.

Дружина та родина про це ще не знають, а як довідаються тоді буде крику... Наша ситуація з дня на день стає гіршою, як заберуть одного то він видасть ще десятох інших і щоразу більше людей кладуть до труни.

10 квітня. Навпроти нас забрали чоловіка, а дружина та двоє дітей залишилися. Знову чув, що батько тих дітей був розстріляний два дні по тому ввечері, а її забрали тяжко хвору до Кельце. Жандарми у Ступії забрали трьох євреїв, а в Белінах з ними розправилися (вочевидь, нічого іншого, як розстріляли). У цих Белінах дійсно пролилося багато єврейської крові, а цвинтар перетворюється на єврейський. Коли вже буде кінець цьому страшному кровопролиттю? Якщо так піде далі, то люди від самої загрози будуть падати як мухи. Прийшов до нас селянин з Крайно, розповідав, що в нашого колишнього сусіда застрелили доньку, бо йшла після 7-ї. Мені не хочеться вірити, але все може бути. Така дівчина, як квітка, і щоб її застрелили, то вже хіба кінець світу. Немає жодного спокійного дня. Нерви вже зовсім вичерпалися, як чую щось про якесь нещастя, то очі в мене виходять з орбіт, починає боліти голова, і тоді я такий вичерпаний, як після найтяжчої роботи. Не тільки я, але всі. Не досить, що в минулу війну козаки застрелили татусевого батька в його присутності, а він мав тоді 11 років. То тепер, як побачить німця, то у шпарку б заховався, такий він став неспокійний.

12 квітня. Сьогодні вночі була вкрадена корова в одного господаря. Поліція одразу почала проводити слідство. Зробили обшук в одного єврея з Плоцька, знайшли кілька коров'ячих та телячих шкур і його одразу забрали. Жандарми вже завтра матимуть чим зайнятися.

У лютому 1941 р. було переселено до Бодзентина близько 700 євреїв з Плоцька. Їхнє становище в цих умовах було дуже складним – епідемії та голод викликали масову смертність.

13 квітня. Наші сусіди прийшли сьогодні аби винести шафу. Кращого ми їй не бажали, буде трохи просторіше. Маємо чим утішатися, удома ми залишили чотири кімнати, а тут такий дріб'язок, і ми тішимося, а що зробиш, не тільки ми у вигнанні, а ще десятки тисяч людей. Після обіду розібрали шафу. На місце шафи ми поставили кухонний стіл, тепер буде трохи зручніше. Тепер поставимо плитку, і все буде трохи краще. Татусь купив зі спільником трохи борошна, будемо пекти хліб на продаж. Той спільник має дуже велику піч, у ній і будемо пекти хліб.

14 квітня. Із самого ранку довідався, що приїхали жандарми та робили обшуки в євреїв, а трьох з одного дому забрали. Тепер роблять обшуки в інших. В одного кравця знайшли дуже багато товарів, понад двадцять шуб із Закопаного, його одразу забрали. Зробили обшуки в кільканадцятьох євреїв, забираючи багато товарів. Зробили обшук у сусіда, забрали в нього все, що було, навіть брудну білизну, старий одяг також забрали. Позабірали зовсім не спекулянтські речі. Ми дуже перелякалися, щоб часом до нас не вдерлися, татусь вийшов з дому, а ми так боялися, хоча ми нічого не мали, а в дядька щось би знайшлося. Проте Бог дав, що від сусіда вони вийшли, а до нас не зайшли. Сидячи вдома, я побачив, що прийшов поліцейський і хтось увійшов до тітки. Я одразу вийшов на сходи і почув, що в тітки знаходяться німці, а поліцейський вийшов через двір. Серце в мене почало битися, як молот. До кімнати я вже не повернувся, тільки пішов собі потихеньку вулицею. Коли я повернув у бічну вулицю,

то побачив, що вони вже влазять на горище, я кажу собі: «Ой, це вже і нашого збіжжя трохи заберуть». Я вже не чекав, що буде далі, а пішов собі. Випадково зустрів татуся, він уже знав, що вони там. Перечікуючи в домі одного знайомого, я думав, що там уже після всього і сліду нема. Потім прийшов кузен і сказав, що його брата забрали, і він бачив як забирають раму від велосипеда – а більше він нічого не бачив. Моя тривога ще збільшилася коли я почув, що кузена забрали. Кузен почав плакати, говорив, що його будуть там бити, він терпітиме страшні муки. Я послав одну дівчинку, аби вона довідалася, що там чути. За кілька хвилин вона прийшла і сказала, що вони ще на місці і зараз складають протокол. Кузен сам пішов довідатися. Через декілька хвилин він повернувся і сказав, що нічого не забрали, крім велосипеда і п'яти метрів тканини сестри. Я і татусь одразу пішли додому. Дома було повно людей. Усе було розкидане, і на той момент усі прибирали. Почалися взаємні оповідання. Кожен розповідав, у який тривозі і страху чекав останньої хвилини, щоб іти додому. Ті жандарми, що проводили обшук, поводитися дуже чемно, навіть ні на кого не кричали. Коли нічого не знайшли в будинку, пішли на горище. На горищі побачили раму від велосипеда і наказали її зняти, потім запитали, де є решта частин велосипеда їм відповіли, що шини і камери в іншій частині горища, а колеса у сестри. Шини сказали зняти і піти з ними по колеса до сестри. Коли прийшли до сестри, то зробили ретельний обшук. Забрали в неї декілька пар штанів, тканину на костюм і ще кілька шматків тканини. Коли закінчили обшук, прийшли назад і забрали раму. По дорозі кузен їх просив, щоб вони хоча б сестрі відали її матеріал. Велосипед не забрали, бо заплатив

за нього 80 злотих. І кузен був змушений підписатися, тканину кухні не забрали, окрім п'яти метрів, бо їх мусили взяти. Завдали збитків на 1500 злотих. Коли в усіх закінчилися обшуки приїхали брички за товаром. Той товар вантажили кілька годин. Я бачив, як той обоз рушив. Було п'ять бричок різного товару! Коли обози їхали повз нас, одна бричка зупинилася, а решта ні, коли німець вистрелив, то я гадав, що на дорозі вже лежить труп, але нічого не було. Він стріляв, аби брички зупинилися. Кравець, у якого забрали хутро, був дуже побитий, мав синці на обличчі, обличчя було набрякле, він сидів на бричці наче мумія. До Белін забрали лише трьох, а решту відпустили, забрали того від хутра та його дружину. Містечко тепер у жахливому настрої, бо де це бачено, щоб постійно були обшуки в євреїв, і постійно в них знаходили спекулянтські товари.

15 квітня. Дуже рано прийшов посланець із Белін, щоб привезли декілька тисяч злотих, тоді їх випустять. Одразу виїхала бричка. Той посланець ще сказав, що дядько дістав перепустку на тиждень до Бодзентина і Крайно. Ми почули добру новину, дівчина, про яку колись розповідали, що її застрелили, не була застрелена. Сьогодні ми отримали ще кращі новини, ніж учора. Татусь сказав, що перепусток уже не видають, продукти висилатимуть поштою.

16 квітня. Сьогодні поїхала бричка за тими, кого забрали. Кожен чекає з нетерпінням, щоб вони вже чим швидше приїхали. Узяли також подарунок для жандармів за послугу, яку вони зробили для тих людей. Під вечір ми отримали дуже прикру новину. Хтось сказав, що ті, хто поїхав вранці з подарунками, були заарештовані невідомо за що. Ще не кожен про це знає, але, хто знає, може, то і правда, бо сьогодні все може бути. Коли ми про це розмовляли, то я

побачив, що повернулася та бричка. Ми швидко пішли довідатися. Наш сусід також був у Белінах і він сказав, що їх не випустять, і була якась комбінація, але яка – невідомо. Сказав ще, що той кравець хутра вже може бути розстріляний, а ми раділи, що їх випустили, а тут маєш таке. Коли тільки є хоч трохи надії, коли засвітить хоч один промінець для нас то прийде якась буза – і вже кінець. Кравець залишив семеро дітей, які тепер стали бідними сиротами. Товар, який вони мали, у них забрали, батька забрали, а тепер ще кара – мати повинна прийти до відділення. Боже, що ці bestії роблять із людьми?

18 квітня. Сьогодні стоїть така погода, якої давно не було. Як би ще була свобода, то все було б добре. А так, не можна вийти навіть за місто. Тепер ми ув'язнені, ніби пси на ланцюгах. Навпроти нас батьки залишили двоє маленьких дітей – і їх забрали, а з іншої сторони забрали чоловіка; як подивися у їхні вікна, то видно, що вони в жалобі. Про це вже кожен забув, тепер уже маємо свіжі переживання і свіжий матеріал для розмови. До якого тільки будинку не підеш, до кав'ярні, до інших людей, то всі розповідають: у того забрали стільки, а в цього стільки і т. д. і т. д. Коли ми спокійно їли обід прийшов поліцейський з квитанцією на 150 злотих, це був штраф за ту молотьбу, ще з Крайно, а заплатити треба без зволікання, якщо ні, то буде 18 діб арешту тут, на місці. Мамуся одразу пішла до відділення і комендант сказав, що треба заплатити не пізніше понеділка. Ми навіть не сподівалися, що нас це омине, а тепер, у ці критичні часи так важко позичити 150 злотих.

19 квітня. Отримали звістку з Кельце, що нашу сусідку випустять ще сьогодні, а його застрелили в Белінах. Татусь сьогодні

зустрівся з одним євреєм з Белін, який щойно звідти виїхав. Він сказав, що бачився з дядьком і що всі здорові. Казав, що продукти там значно дешевші, ніж тут. Проходячи вулицею, я випадково побачив, що ті з Плоцька десь купчаться, довідався, що вони дістають тут обід. Ївалт, кожен хоче бути першим, щоб отримати ці дві картоплини з водою. Також сьогодні бачив, як роздають з кухні обід. Один мені каже, що йому повинні дати на три особи, а йому дали на дві і т.п.

20 квітня. Сьогодні ми встали прокинулися раніше, бо повинні змолоти трохи жита для одного чоловіка. На 8-му було вже змелено. Татусь пішов до рогатки, може щось купить. Через кілька хвилин прийшов брат і сказав, що їдуть жандарми, одразу зробилася метушня, а я пішов сховати жорна. Коли приїхали жандарми, то з ними був той хлопець, що доніс про дядьків велосипед і приходив до нього. Тепер він пішов донести на когось іншого. Татусь повинен був іти заплатити штраф, але не пішов, бо там були жандарми. Потім прийшов поліцейський, і ми йому заплатили. Ми собі не дозволяємо найменшого дріб'язку, а тут повинні заплатити стільки грошей, було хоча б де їх заробити. На той штраф мусимо продати щось з гардеробу. Настали такі тяжкі часи, що мусимо продавати свої власні речі, на які треба було криваво працювати, але що зробиш, дякувати Богу, що є що продати!

21 квітня. Ранком бричка поїхала по ту сусідку. Дядько сьогодні продав добрива, і селянин приїхав їх вивезти. У той самий момент, коли селянин їх вивозив, почала ходити комісія з порядку. Коли вона прийшла на подвір'я, то дядько мусив заплатити 20 злотих штрафу, бо до 18 треба було впорядкувати подвір'я. Я вже не чув, як вона приїхала, бо це була вже 11 година.

22 квітня. Мамуся вийшла довідатися щось у неї. Краще не писати, які тортури вони пройшли з разом з чоловіком, але вона хоча б жива, а він...

24 квітня. Коли ми приїхали до Бодзентина, то ще мали трохи грошей, великих заощаджень у нас не було, і тому вони швидко вичерпалися. Після того, як ми заплатили штраф, вони взагалі скінчилися. Мамуся виторгувала декілька злотих, але чи надовго їх вистачить? Хоча великих видатків тепер немає, але зараз на будь-що потрібні сотні, наприклад, такий дріб'язок як сахарин коштував 70 грошей за 100 штук, а тепер 10 грошей штука. То тільки на сахарин потрібно майже 2 злотих на добу, а що, крім сахарину не треба нічого? Чи на те все можна десь заробити? Чи надовго нам вистачить, якщо продавати речі з дому? Якби Бог дав, щоб війна якнайшвидше закінчилася. Як буде довго, то майже ніхто не витримає такої жорстокої війни та жахливих тортур.

26 квітня. Сидячи в будинку, почув ніби голос дядька, який потім увійшов. Ми не сподівалися, що дядько сьогодні прийде. Він одразу сказав, що приніс для татуся перепустку, ми були дуже задоволені. Татусь і так мав іти до Крайно, а тепер у нього буде перепустка. Дядько пішов до міста щось купити, коли він повернувся з міста, то одразу пішли з татусем. Не будемо хоча б сильно переживати.

27 квітня. Із самого ранку прийшов до нас голова єврейської ради з Белін і сказав, що татусь прислав картоплю з Крайно. Я одразу пішов її забрати, її не було багато, лише 25 кг. Після обіду татусь повернувся і попросив нас нам піти за житом до одного єврея. Коли ми прийшли, татусь сказав йому, що жито, що було залишене в селі, то наше. До нас прийшов єврей запитати, чи не візьмемо ми жито, щоб змолоти.

Я пішов з ним і приніс 15 кг жита. Увечері все було готове. Довелося добре попрацювати, поки його змололи, бо немає інших заробітків, чого б цим не скористатися. Тим більше, що не вперше мелемо з ранку до самого вечора. Під час такої важкої праці задіяні чотири особи, а заробити можна 30 злотих. Минулої ночі зробили напад на подвір'я, а сьогодні серед дня, близько 4-ї, з місцевого банку зателефонували до жандармерії, що приїдуть завтра.

28 квітня. Я і татусь вийшли вранці до Крайно. По дорозі нас наздогнала бречка, і ми поїхали на ній. Коли ми їхали, то мені здавалося, що я їду додому, і я швидко піддався своїм мріям. Однак незабаром я нагадав собі, що це лише марні мрії. Ми досягли мети, татусь пішов до села, а я чекав на нього в колишнього сусіда. Потім пішов до нашого дому, а татусь уже чекав на мене. Коли входив у будинок, то він здався мені таким незнайомим, ніби я ніколи в ньому не жив. Татусь дав мені гроші, щоб я віддав їх за куплену картоплю. Я біг з великим задоволенням по знайомій стежині. Знову мені здавалося, що зараз повернуся додому і там мої батьки, усі родичі, але швидко те відчуття пройшло. Коли повернувся, татуся вже не було, тому запік собі кілька картоплин і чекав на татуся. Спеціально сидів біля вікна, щоб краще пригадати проведені тут хвилини. Сидів недовго, але зробилося мені чогось так сумно, що мав вийти з дому, бо міг би розплакатися. Пішов забрати деякі борги, але де там, коли ми були на місці, то можна було отримати швидше, а так вони не поспішають віддавати. Отримав лише один літр молока у двох місцях, то півлітра ми одразу випили з хлібом, трохи відпочили і пішли швидше додому, бо жандарми могли нас зустріти, хоча ми й мали перепустку, але краще з

ними не зустрічатися. Коли почули якусь брчку, сховалися в лісі. Коли були в лісі, я побачив що вони вже поїхали.

29 квітня. Учора, коли лягав спати, було літо, а сьогодні, коли прокинувся, зима. Випав сніг, мовби був кінець січня, а не кінець квітня. Не досить, що Бог послав стільки нещасть, то ще і наслав довгу зиму. Роботи в полі мали вже закінчитися, а вони ще не починалися. Усе мало тепер дешевшати, а все дорожчає. Те все нічого, але дядько і родичі нам докучують: не можна рубати дрова на подвір'ї, ще інші дріб'язки, про які навіть не варто казати. Проте тепер такий час, коли краще не розмовляти, а все терпіти...

30 квітня. Коли татусь був у Крайно, то замовив у одного господаря один квінтал картоплі і її сьогодні привіз. Та картопля зважувалася так, як перед війною апельсини, навіть 100 грамів не пропало, бо була шалено дорога, щоб один квінтал картоплі коштував 270 злотих. За такі гроші можна було купити 100 квінталів, а не один, але тепер усе змінилося.

1 травня. Коли я був у Крайно, то приніс звідти декілька пучків зеленої цибулі. Сьогодні я мав час, то посадив їх у вазони. Я навіть не закінчив садити, коли татусь мене покликав молоти, я залишив все на дворі, а брат повинен усе позабирати. Коли ми закінчили молоти, я пішов додому. Коли татусь прийшов додому, він був сердитий на мене, кричав, чому я залишив дрова в сараї, почав мене бити. Я хотів пояснити що не мав часу поскладати дрова, але він бив мене ще сильніше. Я дуже розхвилювався, чому мене б'ють без причини. Врешті, коли він ударив мене декілька разів пряжкою, я почав сильно плакати, не так від болю, як від злості. У мене залишилося навіть кілька великих синців, які дуже боліли. Після цього всього він наказав мені йти молоти.

Як я міг молоти, коли рукою тяжко було ворухнути. Якби не війна, то давно б уже вдома мене не було, учився б якогось ремесла, а так змушений терпіти. Татусь мене зовсім не любить, хоча не шкодує для мене нічого. Він відчуває, що то його обов'язок, а не потреба. Цілий день розмова була тільки про цей випадок.

2 травня. Увечері до нас прийшла вся родина дядька, розмовляли про вчорашнє. Татусь завжди сварив мамусю за те, що вона розповідає, як він мене б'є. Дійшло навіть до великої суперечки. Я вважаю, що родина не повинна жити в постійній незгоді, як мої батьки, але це почалося не сьогодні.

3 травня. Дядько прийшов з Белін і привіз із собою декілька кілограмів жита. Прийшов також голова з Белін і приніс татусеві перепустку на три дні, термін починається із завтрашнього дня.

5 травня. Ходять чутки, що вночі буде облава на євреїв. Татусь немає вдома з учорашнього дня, можливо приїде сьогодні під саму облаву. Ми написали записку, щоб не приходив сьогодні, у цей час у нас був хлопець із Крайно то відправили її з ним.

6 травня – страшний день. Приблизно о 3-й мене збудив якийсь стук. То вже поліція робила облаву. Я не злякався, бо татусь і кузен були в Крайно і знають, решта кузенів сховалися. За кілька хвилин я почув стук у двері, і дядько одразу їх відчинив. Увійшли польський і єврейський поліцейський. Одразу почали шукати, один побачив мене і сказав мені одягатися, а інший поцікавився в мене, скільки мені років, я сказав, що 14, і вони залишили мене в спокої. Трохи пошукали, але, не знайшовши нічого, забрали тільки двох із Плоцька. Хоча я і не злякався, але тремтів, як у лихоманці.

Коли вони пішли, я одразу ж заснув. Уранці моя кузина мене збудила, це татусь приїхав бричкою. Я швидко одягнувся і вийшов, татуся вже не було, бо він одразу сховався від облави. Товар із брочки вже був вивантажений, коли я побачив, що йде поліцейський, який потім повернув на наше подвір'я. Я одразу вийшов з подвір'я, але чув крики поліцейського: «Де картопля! Дайте решту!». Кричав іще, але я не зрозумів, про що він говорить. Ну, думаю, тепер усе скінчилося. Коли все поскладали, то поїхав до відділення. Тут татуся не має, що зараз почнеться? Мамуся і тітка пішли до відділення. Я дуже розхвилювався, усе, що ми мали, забрали, тепер треба думати про шматок хліба. Анцель одразу прийшов і сказав, що татусь і кузен були спіймані. Тільки тепер я почав плакати. Нашого батька забрали, усе, що ми мали, теж забрали, тільки тепер я відчув тугу за татусем. Уже забули про товар і мамуся пішла до єврейської Ради, просити, аби випустили батька, бо він хворий, без лікаря не може жити, і щоб він не пішов працювати до якогось табору – це жахливо. Сказали, що татуся випустять після обстеження. У нас з'явилася надія, що його випустять. На вулицю я не виходив, бо мене могли схопити, брат і Анцель принесли мені їсти. Анцель прийшов з вулиці і розповів, що його шуряка теж схопили. Паніка була величезна, кожен ховався як міг, а родичі заарештованих і їхні дружини плачуть, як плачемо і ми. В облаві брали участь також белінські поліцейські. Коли трохи стихло, то приїхало дві автомашини, одна з них мала платформу. Коли я їх побачив, подумав, що татуся відправили, то почав сильно плакати. Татусь сказав братові, щоб приніс їжі, білизну і маленьку чашку. Я знову заплакав, коли побачив, як він це збирає. Мамуся весь час була в Раді, клопоталася про татуся,

казала тільки, що його випустять. Брат прийшов за теплою шапкою – але вже не встиг... автомашина була вже на іншому ринку. Я заплакав уголос, коли він був близько, я кликав його – татусю! Татусю, де ти тепер, я хочу побачити тебе ще. І я побачив його заплаканого в останньому вагоні, я дивився, поки він не зник за поворотом, тільки тоді я вибухнув спазматичним плачем і відчув, як сильно я його люблю, а він любить мене, хоча лише зараз я відчув, що те, що я написав 1 травня, що він мене не любить це страшний обман, і хто знає, чи не буду я спокутувати за те, що я його засуджував, а то неправда. Якщо Бог дасть і він приїде, я вже не буду так ставитися до нього. Ще дуже довго я плакав, а як пригадав заплакане обличчя татуса, то почав плакати ще сильніше. Що було найдорожче у світі, те в нас забрали, а крім того, він ще хворий... Коли ми трохи заспокоїлися, мамуся пішла до відділення, була вже майже друга година. Сидячи вдома, я почав думати, яка доля чекає на татуса і яка вже спіткала нас, потім прийшла сестра і сказала, щоб я ще з кимось пішов до відділення, бо нам усе віддали. Я побіг з Анцелем. Мамусю ми зустріли по дорозі, Анцель узяв від неї все, що вона несла, і пішов з мамусею. Ми ходили кілька разів, поки принесли все. Ніхто не може уявити, яка була радість, але то була поверхнева радість, а в серці панував смуток, який неможливо описати. Мамуся просила кількох осіб з Ради, щоб вони допомогли в рятуванні товару, але ніхто не хотів іти, а Бог і так дав, що без їхньої допомоги ми його отримали. Коли ми повернулися з відділення, до нас прийшов жандарм і запитав, чи все ми отримали. Це був дуже добрий німець, і якби не він, то ми б узагалі не отримали нічого. Мамуся така виснажена від сьогоднішніх переживань, ніби це три-

вало протягом чотирьох тижнів. Коли я вже ліг у ліжко, то пригадав татуся, я тут собі лежу в зручному ліжку, а в татуся, може, навіть немає і купки соломи в якомусь баракові. У мене так стислося серце, що я не міг стриматися від плачу, і так, плачучи, заснув.

7 травня. Учорашніх подій я взагалі не можу забути, і як їх забудеш? Мамуся щохвилини ходить до Ради, щоб якось допомогли. Один з них сказав мамусі, що 12-го поїдуть до Скаржиска за хворими, і татусь також приїде. Що нам з того, що він обіцяє, аби Бог дав щоб коли поїдуть, то і татуся привезли. Кожен з нас ходить як божевільний, немає секунди, щоб ми не думали про татуся.

8 травня. Кажуть, що й сьогодні буде облава, бо не вистачає 120 чоловік. Кожен чоловік сховався, на вулиці дуже тихо. Стоячи на сходах, я побачив, що їдуть три автомобілі й одразу впізнав, що це ті самі, що і в середу. Одразу всі сполохнулися та повтікали з помешкань до лісу. Поліція почала хапати людей. Тітка прийшла сказати, що таких як я теж хапають. Спочатку я здивувався, але одразу зорієнтувався, що мушу сховатися. Пішов до сусідки польки і сидів там. Коли чув якийсь шум, то дуже лякався, щоб сюди не ввійшли. Сусідка сказала, що поліція пішла до лісу, коли вона це говорила, я почув кілька пострілів і гадав, що вже когось застрелили. Недовго я там був, бо автомашини поїхали. Дві з них були повні, а третя порожня. Я одразу пішов додому, я вже сміливо міг бути вдома, туди навіть ніхто не входив. На вулицю я не виходив цілий день. Увечері пішов на молитву, бо сьогодні п'ятниця. Минулого разу ми ходили з татусем, як би там не було – смутно чи весело, а я був з татусем, а тепер... Коли ми повернулися з молитви,

був дуже сумний. А чому мені не бути сумним? Вечеря була приготована, стіл накритий, бо зараз свято, але коли я дивлюся на місце татуся, а він не сидить там, то мені жаль і смуток роздирають серце...

9 травня. Мамуся пішла подзвонити до Скаржиска до знайомого. Чекала кілька годин, поки її з'єднають, аж нарешті сказали прийти о 2-й годині. Дехто не поспішає і не розуміє для чого їм треба поспішати. Якби їм дати одразу кількасот злотих, то вони б зрозуміли, але звідки їх взяти... Треба щось продати із себе. Мені не шкода, аби тільки татусь повернувся цілий.

10 травня. Єврейська поліція отримала наказ: не вистачає ще 50 чоловік. Одразу після отримання наказу почали хапати людей. Уже нікуди не ходив, сидів удома, але, дякуючи Богу, не прийшли. Коли я стояв на сходах, якийсь пан запитав мене, чи тут живе Рубінович, я сказав, що тут. Він поставив велосипед і ввійшов у будинок. Вийняв лист від татуся і віддав мамусі. Я запитав його, звідки він, він відповів, що він наглядає за євреями в Скаржиску. Не тільки для нас привіз листи, але ще й для інших. Швидко посходилося багато людей, кожен хотів про щось довідатися. Він не був у нас довго, бо пішов розносити листи іншим. Це був невеликий лист, але тих декількох слів нам вистачило. Спочатку написав, що здоровий, а робота не дуже тяжка, можна витримати, і що він багато думає про нас. Писав, що дуже переживає за мене, щоб мене не схопили, і щоб я добре поводився. Просив прислати хоча б щось пити, або локшини в плящі, декілька листів, півкілограма хліба, а гроші переслати поштою. Напевно, не отримав посилки від німця, бо нічого про неї не пише. Просить, щоб ми щось продали,

а його врятували звідти. Татусь знає стан речей, тому одразу просить щось продати. Мамуся спакувала невеликий пакунок і віддала тому панові. Увечері спеціально прийшла із Сухедньова знайома тітки, щоб сказати, що за 500 злотих можна врятувати одну людину, а якщо більше, то треба більше грошей. Сьогодні мамуся вже не може йти за грошима, піде завтра, може, десь вдасться позичити.

6 травня 1942 р. Давид записав у щоденник, що батько і кузен, затримані в облаві, були відправлені до табору праці. Разом з іншими бодзентинськими євреями вони опинилися в Скаржиску-Каменному, де з квітня 1942 року при військових заводах були організовані табори примусової праці для євреїв. Ці заводи належали німецькому концерну HASAG (Hugo Schneider Aktiengesellschaft) і були збудовані для потреб III Рейху на початку 1940 р. З другої половини 1942 р. в таборах знаходилося близько 8000 євреїв. Загалом, через ці табори пройшло 15 000 євреїв. Вони були дармовою робочою силою. Вони працювали на виробництві набоїв, карбїду, тротилу та пікрилу. Робота з вибуховими та дуже отруйними субстанціями викликала велику смертність серед в'язнів, які гинули також через хвороби та голод. Непридатних до роботи розстрілювали. У HASAG загинуло 35 000 осіб різних національностей, у тому числі 10 000 євреїв.

11 травня. У мамусі є шматок матеріалу на пальто, вона пішла його десь продати або віддати під заставу. Повернулася, коли позичила гроші. В інших людей ще позичила гроші. Я з нетерпінням чекав, щоб приїхала пошта, бо татусь писав, що вислав 2 листівки. Десь через годину ми отримали листівку. Татусь пише що він здоровий, того самого дня вони приїхали до Скаржиска. Увечері їм дали капустак на вечерю, у нього є ліжко і дах над головою. Наступного дня вони пішли на роботу. Що робили не пише, працюють по 12 годин. З 6-ї до 6-ї. Потім пішли до лазні. Татусь питав, чи ми забрали щось із тих буряків і чи маємо що крутити і чим крутити,

це означало, що татусь питав, чи жорна неушкоджені, після того, як картоплю і буряки забрали. Пише, що йому дуже прикро, що він тут знаходиться, що дуже переживає з чого ми будемо жити. Просить прислати йому декілька злотих тільки на хліб, старі пантофлі, трохи печива, крему і декілька шматочків цукру. Пише до нас, аби ми, любі діти, слухали маму. Найбільше мені було прикро від цього останнього речення, може дасть Бог і він повернеться... У Раді було оголошення: якщо хтось хоче щось передати, то нехай готує, бо єврейська Рада поїде до Скаржиска завтра. Хоча ми вже вислали гроші, та мамуся також занесе пакунок і 20 злотих. Єврейська поліція сьогодні теж хапає людей. Майже цілий день сидів у будинку в одного польського хлопця, дуже боявся.

12 травня. Уночі на нашому подвір'ї була єврейська поліція, шукали кузенів, але їх не було. Після сніданку мамуся пішла віддати в Раду пакунок і 20 злотих для татуся. Коли мамуся повернулася з Ради, то була заплакана, хоч як важко не було перед тим, але і тепер вона не задоволена, тільки цілими днями ходить і плаче. Про себе я вже нічого не кажу... Мамуся розмовляла з кількома знайомими з Ради, і вони сказали їй, щоб вона взагалі не переживала, бо якщо хтось приїде, то і татусь приїде також. Приблизно в полудень я почув, що їде якась автомашина, у мене почало битися серце, казали що повинно приїхати 25 хворих, то, може, і татусь приїде. Так і було, приїхало 25 чоловік, але татуся серед них не було. Мені стало дуже прикро, чому інші приїхали а татусь ні. Коли автомашина приїхала, то спочатку не зносили хворих, а випускали здорових. Приїхав також один чоловік із Плоцька, який жив на нашому подвір'ї. Я запитав його, що представляє собою батькова робота, чи бачив татуся, розпитував його про все.

Він сказав мені, що бачився з татусем, той поки що не голодує. Праця тяжка: пиляють дерева та корчують пні. На день отримують 120 грамів хліба, чорну каву і багато супу, з такою їжею можна не бути голодним. Кожен має ліжко, і татусь знаходиться разом з кузенами. Показав мені кілька шрамів на обличчі від батога, під час праці їх пильнують. Коли він розповідав, я розплакався. Чому мого татуся спіткала така лиха доля, хіба на таку він заслужив від Бога?

13 травня. Із самого ранку мамуся пішла довідатися чи пакунок було доставлено. Жодного листа татусь не передав, у раді сказали, що все віддали. Багато думав, чому татусь не передав жодної записки, але як не передав нічого, то дарма, ми переживаємо, бо нічого не відаємо.

14 травня. Коли мамуся йшла вулицею, її покликав один з Ради і дав їй пакунок, який надіслав татусь, бо вчора він забув його віддати. Татусь передав брудну білизну і кузени також прислали. У пакунку були також три листи. Татусь пише, що йому дуже прикро, що ми не пишемо йому в листі, що ми йому висилаємо і про інше. Напевно татусеві не передали листа. Він пише, щоб я сховався, бо ще будуть облоги і радить мені переодягнутися в жіноче вбрання. Просить прислати йому декілька злотих, а звідки нам їх узяти не знає, звідки ми будемо брати гроші на наші видатки він теж не знає. Пише, щоб ми щось продали і врятували його якнайшвидше. Я багато плакав, читаючи цього листа. Коли я трохи заспокоївся, то пішов прочитати листи кузенів. Пишуть те саме, що і татусь, аби їх урятували. Читаючи листи, я собі подумав: ми тут на волі (такої волі собаці не побажаєш, але нам тут краще ніж татусеві там), а татусь там прагне шматка хліба? Ох! Це дуже страшно...

14 травня. Сьогодні було вивішено повідомлення, що можна вислати посилки до Скаржиска, бо туди їде бричка. Мамуся одразу спакувала пакунок, поклала туди навіть ніж для татуся. Увечері прийшла до нас одна панночка і сказала, що завтра вранці о 4-й приїдуть жандарми, але невідомо для чого. Не знаючи що буде, ми страшенно боялися.

15 травня. О 4-й ранку приїхало кілька автомашин, і ми думали, що вже будуть виселяти всіх. Від цих переживань мене охопив великий біль, і я мусив вийти. Я ще не встиг відчинити двері, як побачив, що на іншій стороні вулиці стоїть німець і дивиться просто на мене. Я вже не вийшов і залишив двері відчиненими, був дуже переляканий, бо боявся, щоб не увійшли в будинок, він постояв недовго й одразу пішов. Кожен, хто був у домі, вийшов на двір, на вулицю ніхто не пішов, усі були в постійній тривозі. Коли я стояв біля вікна, то побачив бричку з німцями, а якісь цивільні були закуті в кайдани, приїхала одна бричка, потім друга, третя і четверта. На кожній з них скільки було цивільних, стільки було німців. Усі німці були озброєні, вони були в касках, на поясі в них були гранати та автомати. Ми трохи заспокоїлися, коли побачили, що нам дадуть спокій. Коли я був у домі, почув що єврейська поліція знаходиться в дядька, потім прийшла сестра і сказала, що прийшли по шафу, бо дядько не заплатив податок у Раду. Приїхали поліцейські з бричкою і винесли шафу. Усі заперечували, але ніхто нічого не міг зробити, і її винесли. Коли її поклали на бричку, дядько сильно рознервувався і затримав бричку, підійшов поліцейський і відштовхнув дядька, а дядько його вдарив, і зав'язалася бійка. Усі підбігли і хотіли їх розборонити, почали сильно кричати, це побачили жандарми і почали здалеку стріляти, а я на це все дивився. Я вже думав, що когось убили. Кулі летіли над

головами, одна куля влучила у вікно помешкання дядька. Один німець ускочив до нас, відчинив двері так, що шибка вилетіла, запитав, де дядько, й одразу вийшов, шукав дядька, але не знайшов. Через півгодини прийшла польська поліція, і ми мали заплатити 100 злотих штрафу. Під час стрілянини почалася велика паніка, кожен думав, що все перевернеться догори ногами. Після полудня німці поїхали, одна автомашина попереду, у другій машині були поляки і люди заковані в кайдани, а в кінці – автомашина з німцями. Так їх вивезли.

16 травня. Тільки сьогодні відїхала бричка з посылками до Скаржиска. Мамуся ще додала шматок хліба. Кузина телефонувала до Сухедньова, то їй сказали, що все вже зроблено, і приїдуть сьогодні або завтра.

17 травня. Кузина забрала посылку від свого чоловіка з брудною білизною, отримала також листівку. Він пише, що повинна приїхати автомашина з хворими, то вони може теж приїдуть додому. Потім прийшов фурман, який вчора був у Скаржиску, і сказав, що бачився з татусем. Татусь сказав, що всі посылки які ми йому передавали він отримав. Він був у лікаря вже чотири рази і повинен був іще піти до німецького лікаря але не знає, що буде. Після полудня приїхав той самий пан, що був у нас минулого тижня з листами, для нас теж був лист. Після того як прочитали лист, ми дуже засмутилися. Татусь писав, щоб ми клопоталися в Раді, а якщо не вдасться, то пішли до панночки із Сухедньова, щоб вона щось зробила. Він був у лікаря, але його не хочуть відпускати. Написав дуже поганого листа, краще б не писав так докладно. Не знаємо, що тепер робити, татусь пише щоб піти до панночки із Сухедньова, якій ми вже давали гроші, не знаємо, що тепер робити і що думати. Після цього листа мамуся ходить, як примара, кілька

разів була в Раді і їй сказали не переживати, що все буде гаразд, кажуть, що коли прийдуть хворі, татусь буде між них. Проте що нам від цього втішання, якщо він ще в таборі. Коли він буде вдома тоді я повірю в їхні запевнення.

18 травня. Мамуся сьогодні розмовляла по телефону з тією панночкою з Сухедньова, і вона сказала, що кузен написав до неї з табору, що за татуся можна не переживати, бо Рада з Бодзентина клопочеться про нього. Мамуся їй сказала, щоб вона теж подбала про татуся і щоб нікого не слухала. Сьогодні вивісили оголошення біля Ради, що завтра їде бричка до Скаржиска і можна посилати посилки. Посилки ми не посилали, послали 50 злотих.

19 травня. Сьогодні приїхало шість німців, бо має бути мобілізація коней з п'яти гмін. Привезли стільки коней, що важко було пройти. Бричка з посилками до Скаржиска поїхала після мобілізації.

20 травня. Нам передали лист від татуся, написав цілих 4 сторінки і ще шматочок. Виписав усе дуже детально, пише що вже сім разів був у лікаря, але його не хочуть відпускати. Завтра повинно приїхати 65 хворих, то може і він приїде. Він пише, що якщо він раптом не приїде, прислати йому хліба, картоплі та ще чогось. З нетерпінням чекаємо, щоб уже було завтра. Цієї ночі в одного господаря вкрали корову. Про це заявили в поліцію, і вони одразу почали розшук. Слід привів до одного єврея і там знайшли голову і 40 кг м'яса, його одразу заарештували. Усі дуже злі на євреїв, що єврей відважився вкрасти корову; не досить, що нас і так гноблять з усіх сторін, та ще й це на додаток.

21 травня. О пів на дев'яту приїхала автомашинка з євреями. Коли я її побачив, то в мене почало сильно битися серце,

може їде татусь. Коли вона під'їхала ближче шукав татуся, але його не побачив. Одразу побіг за машиною, вона зупинилася біля Ради, і всі почали зіскакувати з неї, а татуся не було, я розплакався, чому приїхало стільки людей, а татуся немає. Деякі з них цілком здорові, а приїхали. Я дуже рознервувався. Татусь через знайомих прислав кілька записок, просив щоб йому прислали кілька картоплин, хліба, приготованих макаронів і пшоняної каші. Ми одразу приготували посылку і віддали шоферові. Ми цілком забули, що сьогодні починаються Зелені свята і навіть нічого не приготували, бо так були зайняті одним. Ще не було жодного свята, щоб татуся з нами не було, а тепер мало того, що його немає, то він ще й у таборі.

22 травня. Коли я був на молитві, то мене огорнула туга за татусем. Я побачив, як інші діти стоять із батьком, і чого не знають у молитві, то батько їм покаже, а хто мені покаже... Тільки Бог, який підкаже мені добрі думки, щоб я йшов правильним шляхом... Мені ще ніколи не було так сумно як сьогодні під час молитви, а коли мені повинно бути сумно? Дай, Боже, щоб татусь якнайшвидше приїхав здоровим. Ми дзвонили до Сухедньова, то вона нам сказала, що ще не домовилася.

23 травня. Сьогодні забрали до в'язниці євреїв, заарештованих за ту корову, а одного, невинного, відпустили.

25 травня. Дуже рано прийшов дядько з Белін і одразу сказав, що заплатив штраф 20 злотих і що в сьогоднішні критичні часи навіть не заробить тих 20 злотих. Штраф заплатив за те, що йшло їх кілька, а один єврей не мав перепустки, і він мав багато щастя, що його одразу не забрали із собою. Дядько довго не сидів, а пішов додому. Сьогодні повісили оголошення, що завтра Рада їде до Скаржиска. Посилки ми не висила-

ли, а тільки гроші, то, може, отримає хліб від Ради, вишлемо маленький пакуночок і вкладемо його до посилки кузини.

27 травня. Брат приніс із Ради посилку і лист для нас. Татусь прислав свій светр, шарф, теплу білизну і ще досі чисту кольорову сорочку, яку ми йому висилали, і просив вислати чисту білизну. Татусь питає, чому не пишемо йому часто, бо йому так приємно отримувати листи з дому, що він перечитує їх по кілька разів на день. Татусь пише, що в усьому винен Абрам. Просить прислати з дому все, що можна, з продуктів, а не гроші, бо тут усе дороге. Питає про все: чи маємо дрова, чи маємо ще картоплю і чи, не дай Боже, не голодуємо. Питає звідки ми беремо гроші на все, і коли б знав що ми маємо все, що потрібно, то був би спокійнішим, а так цілими ночами думає тільки про це і не може спати. Просить обов'язково прислати ті гроші, каже, що на місці він усе зробить швидше. Що коли б на минулому тижні в нього були гроші, то він би приїхав додому з другою чергою. Татусь пише, що він щоденно посилає нам листи, а ми не відповідаємо, він пише, а ми через пошту не отримали жодного листа. Сьогодні ми вже напевно отримаємо лист. Одразу написав лист до татуся і вклав його до поштової скриньки, бо приїхав листоноша. Листоноша дав нам лист і дві листівки від татуся. У тих листівках він пише те саме, що і в попередньому листі, тільки зараз пише, чи краще нам з його нервовістю, чи без нього. Мамуся одразу подзвонила до Сухеднєва, щоб панночка одразу вислала ті гроші до татуся, ми одразу вислали до нього 100 злотих. Ці гроші посилаємо йому, бо тут нічого не виходить, то, може, він там домовиться.

29 травня. Сьогодні вдень у Вздолі були бандити. Коли прийшла поліція, вони не втекли, а почали стріляти і поліцейські мали сховатися, а ті пішли до лісу. Одразу зателефонували до Кельце,

щоб приїхали жандарми, і за кілька годин приїхало дві автомаши-ни жандармів, вони приїхали, але жодного бандита не схопили. Сьогодні надійшла листівка від татуса і від дядька з Кельце. Татусь не пише нічого цікавого, пише тільки що має надію на швидкий приїзд. Дядько теж нічого цікавого не пише.

31 травня. Сьогодні було вивішено оголошення, що буде зміна робітників зі Скаржиска, а 4 червня до Ради повинно зголоситися 60 чоловік, яким будуть видані картки. У такому разі може так статися що татусь приїде. Ті 60 чоловік поїдуть лише на сім днів.

29 травня. Коли жандарми з Кельце поїхали, то залишилося вісім з Белін. Жандарм, проходячи біля одного подвір'я, побачив, що одна єврейка почала втікати, він їй наказав стояти, а вона не почула і бігла далі, і як вона не захотіла зупинитися він у неї вистрелив і влучив з першого разу, потім наказав поховати її там, де всіх застрелених. Яка жахлива доля її спіткала, застрелили без жодного приводу. Вона лежала на подвір'ї, а в неї було шестеро дітей, то їм не дали до неї навіть наблизитися, а якщо хтось починав плакати, то їх били.

1 червня – день радості. Сьогодні ми сподівалися на лист від татуса, але не отримали, отримали листівку від кузена, поклін від татуса, і більше нічого. Ми приготували велику посилку для татуса, бо завтра хтось з Ради їде до Скаржиска. Запакували тоненький піджак, білизну, капці, трохи картоплі, хліб та інший дріб'язок. Я з нетерпінням чекав, щоб прийшов лист від татуса, може він має якісь шанси повернутися до дому. Під вечір пішов до сусіда робити сестрі сабо. Коли я їх робив, почув, що їде машина і хтось співає. Я подумав, що то, напевно, євреї зі Скаржиска їдуть. Одразу вибіг і побачив, що їдуть. Здалеку було видно, як махають руками і шапками, побачив, що і

мій татусь махає. Я кинув усе і побіг за машиною, зупинився разом з нею. Забрав у татуса його клумак, а татусь зійшов з машини. Мамуся взяла в мене клумак, а я пішов до відділення забрати посилку. Коли я прийшов додому, то від радості не міг навіть привітатися з татусем. Ніхто не може собі уявити нашої радості, тільки той, хто пережив щось подібне. Ніхто не сподівався, що сьогодні він приїде. Усе було, як у кіно, за одну секунду ми стільки пережили. Одразу посходилося багато людей, кожен хотів почути щось приємне. Татусь приїхав з пораненою рукою, через це його врешті відпустили... Спочатку я перелякався, бо думав, що рана серйозна. Дуже тяжко мені описати всі оповідання татуса. Почну оповідання спочатку. Найважче було в перший тиждень, поки призвичаїлися, праця не дуже тяжка, але була сувора дисципліна, якщо хтось погано співає або марширує, дістає батогів. Підйом о 4-й ранку, а закінчували роботу о 5-й по полудню. 13 годин не можна навіть сісти на хвилинку, хто сяде, той міцно дістане. Оповідання не мали кінця. Ми сиділи до 2-ї години ночі, усього не можливо описати. Татусь не виглядав сильно вимученим, бо їв скільки було треба. Із цієї радості забув записати найважливіше і найстрашніше. Сьогодні вранці дві єврейки пішли в село, мати і дочка. На біду, їхали німці з Рудек, за картоплею до Бодзентина і зустріли тих двох єврейок. Коли вони побачили німців, то почали тікати, але ті наздогнали їх і схопили. Хотіли їх застрелити одразу в селі, але солтис не дозволив, то пішли під ліс і там їх застрелили. Єврейська поліція поїхала за ними, щоб поховати їх на кладовищі. Коли бричка приїхала, то була дуже закривавлена. Хто

На цьому щоденник Давида обривається.

ПРО ПОДАЛЬШУ ДОЛЮ ДАВИДА РУБІНОВИЧА ТА ЙОГО РІДНИХ

У цьому місці можна б сказати, що через кілька тижнів після цього Давид і його родичі розділили долю майже трьох мільйонів інших польських євреїв, а також закінчити цю розповідь єврейського хлопчика з Крайно. Читач, а особливо той, що у віці автора щоденника, повинен знати, що з приводу цієї справи може сказати історик.

У вересні 1942 року – вірогідно між 15 та 21 вересня – євреїв виселили з Бодзентина і змусили їх переселитися спочатку до Сухедньова, який знаходився за 25 км і де була залізнична станція. Окрім євреїв з Бодзентина було зібрано ще близько 5 тисяч євреїв з інших польських населених пунктів. У понеділок, 21 вересня 1942 року, у день найурочистішого єврейського свята («Јом Кіпур»), із зібраних на Сухедньовским майдані євреїв, близько 4500 осіб було завантажено до вагонів для худоби. Решту 14 жовтня 1942 року вивезли до робочого табору в Бліжині (200 осіб) і до таборів HASAG у Скаржиску-Камінному (50 осіб).

Поїзд із депортованими було направлено через Малкіне, до табору смерті в Треблінці. Ми маємо розклад руху поїздів, які сполучали Треблінку з місцевостями, з яких вивозили євреїв до цього табору смерті. З розкладу руху німецького потяга №587 (див. фотокопію) можна зробити висновок, що поїзд з євреями, завантаженими в Сухедньові 21 вересня, прибув до Треблінки 22 вересня 1942 об 11 годині 24 хвилини.

Процес знищення в газових камерах табору разом із застосуванням виконавцями маскування був короткий. Можемо припустити, що Давид загинув 22 або 23 вересня 1942 року.

ПІСЛЯМОВА

Коли Давид писав перші нотатки у своєму щоденнику, він мав 12 років. Йому належало від життя все те, що належить мільйонам дітей у всьому світі. А саме: їжа, після якої стаєш ситим, гігієнічні умови розвитку, навчання, яке подобається більше або менше, ігри з однолітками, читання милих серцю книжок, більш-менш турботлива опіка, трохи радості і не дуже багато смутку, іноді покарання за провини, а часом щось приємне.

Хоча ці вимоги досить скромні, таке дитинство важко було б назвати щасливим. Було те дитинство з в и ч а й н и м.

Те вбоге, звичайне дитинство було розчавлене одним з найжахливіших проявів варварства, яке знає людство.

Давид Рубінович, як і мільйони молодших і старших від нього дітей, був замордований тільки через те, що він народився євреєм.

Батьки Давида з певністю прагнули для своїх дітей того, чого прагнуть для своїх дітей звичайні батьки всього світу, незважаючи на національність, колір шкіри, географічну широту, у якій вони живуть. Того самого, чого б хотіли для Ваших дітей Ви, ті, що читаете ці слова, і я, котра їх пишу. Доброго здоров'я, правильного виховання характеру, трохи щастя та надії на краще майбутнє. Проте Рубіновичі не могли дати своїм дітям навіть тої маленької частини зі своїх батьківських побажань і мрій. Тільки тому, що були євреями.

Відомо, що родина Рубіновичів не купалася в достатку. Сьогодні вже ніхто в Крайно точно не пригадає, коли Рубіновичі переїхали з Кельце до цього великого села біля Бодзентина. У будь-якому разі це повинно було статися задовго до того, коли позначені чорною свастикою танки рухалися Європою. Здається, що батько Давида Йося мав шматок землі. Місцеві селяни розповідають, що землю він продав і збудував маленьку молочарню, біля якої жив з родиною в одній кімнаті з кухнею. Вони вели сільське життя, одягалися так само як і решта.

Як впливає зі спогадів тих, хто пам'ятає Рубіновичів, у Крайно їх любили за чистоту, чемність і добре ставлення до інших. До сьогодні в Крайно розповідають, що мати Давида, Тауба, за багато років допомогла не одному під час хвороби або поранення. У селі не було навіть фельдшера, а Тауба Рубінович мала скромну підручну аптечку, забезпечену перев'язочними засобами, протибольові таблетки, йод, різноманітні мазі. Помагала «по-сусідськи» – безкоштовно.

Давид ходив до загальноосвітньої школи в Крайно, там він у червні 1939 року закінчив шостий клас і перейшов до сьомого. У старих шкільних щоденниках збереглися оцінки малого Рубіновича – учився добре.

Сьогодні мешканці цього села можуть тільки показати місце, де стояв будиночок у якому Давид почав писати свого щоденника. Від невеликої молочної не залишилося і сліду. Її розібрали ще перед кінцем війни.

І могло статися, що навіть не залишилося б і сліду від існування родини Рубіновичів, бо людська пам'ять коротка, та ще і смертна, якби не збереглися записи Давида. Вони містяться в п'яти досить невеликих шкільних зошитах тих часів з обкладинками апельсинового кольору з розлінованими аркушами (один з них він узяв у своєї сестри – на обкладинці можна розібрати її ім'я)¹.

Записи з 1940 року займають лише трохи більше 8,5 сторінок, зроблені не дуже красивими літерами, але дуже старанно і чисто. Ці записи є по-дитячому лаконічні, сформульовані обеззброююче, безпосередньо. Проте саме завдяки ним знайомимося з хлопчиком, який дуже сильно пов'язаний із селом і природою, дитиною вразливою і мислячою.

Записи Давида за 1941 р. містяться на сорока п'яти сторінках зошитів. Малий Рубінович тепер частіше і регулярніше спостерігає. Письмо хлопця вже менш каліграфічне і дрібніше. Гарна польська мова, типово провінційна, з характерними зворотами сільської мови в околицях міста Кельце. Орфографія та пункція досить нормальні².

Дивує сумління та сила духу цього сільського єврейського хлопця з бідного середовища, який у хаосі кривд і потворності, у часи, коли кожна хвилина була просякнута страхом, а кожна година могла бути останньою, він старанно робив записи у свій щоденник. Що цікаво, у наступних зошитах частіше з'являлися неточності в словах, які свідчать, на мій погляд, про психічний стан автора. Можливо, Давид починає, як кажуть, губити літери. Скільки разів у нас, дорослих, трапляється таке. Скільки разів, коли ми пишемо, наприклад, лист у стані нервового напруження чи під впливом зворушення, буває, що ми пропускаємо склади або навіть цілі слова.

У своїх записах з 1941 року малий Рубінович ще досить багато уваги присвячує подробицям життя в селі. Згадує як він пас корову, переймається посухою, описує своє враження від раптової бурі, отримує задоволення від збирання ягід, а зустріч у лісі лиса вважає приємною пригодою. І це перед ним, таким делікатним у своїх почуттях хлопчиком із Крайно, починають відкриватися стежки пригод поза межею людської витривалості.

1 Поділ на зошити в цьому виданні ми намагалися зберегти, подаючи у відповідних місцях репродукції обкладинок зошитів або репродукції перших сторінок. Два зошити обкладинок не мають.

2 Редакція намагалася зберегти всі особливості стилю автора (поділ на речення тощо), виправляючи деякі орфографічні та пунктуаційні помилки, які можуть зустрічатися в зошитах.

У цих записах є все і навіть більше, ніж записав Давид у своїх щоденниках, таких захопливих, свіжих і позбавлених екзальтації. У них із вражаючою виразністю відкривається механізм гітлерівського млина смерті. Видно, як лежача нечуваного безправ'я стискаються щохвилини тісніше довкола істот, яких силою позбавлено всіх прав.

На початку п'ятого зошита щоденника хлопчика з Країно ми бачимо рожевий відбиток печатки з написом «Д. Рубінович, Бодзентин, вул. Келецька, 13». Можливо, Давид, щоб знайти собі якесь заняття, або прагнучи хоча б хвилину не думати про те, про що не міг не думати, він вирізав собі з гуми або дерева цю печатку.

Якби не цей непоказний знак, кілька разів відтиснутих на обкладинці зошита, напевно, щоденника малого Рубіновича, це жахливе, єдине у своєму роді свідоцтво того, що тут діялося, залишився б свідоцтвом безіменним.

Коли хлопчик розпочинав свої записи в 1942 році, то малював у них оздобні віньетки, напевно, не сподівався, що саме в цьому році його власне чотирнадцятилітнє життя скінчиться назавжди.

Записи п'яти місяців сорок другого року знаходяться на шістдесяті трьох сторінках. Бракує останніх сторінок п'ятого зошита, останнього з уцілілих.

Можливо, що малий Рубінович вів свої записи протягом літа, яке йому ще залишилося. Бо з певністю був живий до середини вересня, до дня, коли на Бодзентинському ринку пролунав сигнал труби і всім євреям було наказано негайно збиратися в дорогу.

Давид разом зі своїми близькими, мабуть, теж помандрував до «чорних воріт» пішки. Гриміли карабіни жандармів, заспокоюючи кулями тих, кому тільки втеча здавалася єдиною надією. Крики ескорту, відгуки пострілів, гавкіт собак, та «музика» гітлерівського знищення супроводила людей до залізничної станції в Сухедньові. Там за якийсь час людей запхали у вагони для худоби та повезли в подорож у вічність, з якої нема вороття.

Які були останні хвилини Давида? Про що він думав і що відчував? Цього ми не знаємо і, напевно, вже ніколи не дізнаємося.

Проте я переконана, що до кінця він поведився з гідністю. Можна в цьому не сумніватися. Ми добре познайомилися з ним за ті два роки, коли він вів свої записи. Єдиний спогад про нього, такий нечувано багатий, ошадливий у словах, що включає в себе психологічний і почуттєвий заряд.

Пригадаймо, як Давид, прочитавши оголошення, яке принижувало євреїв найбридкішим способом, намагається опанувати своє обурення, як він перед виселенням з рідного дому виходить на двір, щоб ніхто не бачив, як він плаче. Пригадаймо, як він біжить п'ять кілометрів від брички з наполовину усвідомленою думкою приховати свої почуття.

Спостерігаємо за ним, як, уникаючи зворушливості і криків, допомагає з усіх сил своїм батькам. Як піклується про людей, яких ледве знає, і як сильно переймається їхнім нещастям.

Мало є кривд, які не дісталися цій дитині. Хоча і не зробив нічого поганого, він разом з найближчими витискається за межі суспільства. Не існує міри, якою можна визначити ступінь страждань малого Рубіновича. А все ж таки цей бідний і на вигляд простий хлопчик не відчуває ненависті до своїх переслідувачів. Відповідно до засад, на які спирається психологія, то все те жахливе, чого зазнав Давид, повинно було вбити в ньому людські рефлекси, зробити його байдужим до всього, що не пов'язане з його безпекою. Однак хлопець із гідністю виходить із цих змагань.

І, може, тому, що малий Давид не прагнув відповіді і не прагнув помсти, і навіть не оскаржував – його щоденник є найдраматичнішим, найпромовистішим оскарженням системи, яка винищила мільйони таких людей, як Рубіновичі.

*

Щоденник Давида Рубіновича потрапив до моїх рук несподівано і майже випадково.

У березні 1959 р. я поїхала до Бодзентина, щоб зібрати матеріали для репортажу про один гидкий злочин, скоєний під час окупації, який був пов'язаний з антисемітизмом.

Коли репортаж було надруковано, я отримала кілька анонімок з погрозами та найогиднішими епітетами і посилку від пана Артемія Вольчика, колишнього секретаря Громадської Ради в Бодзентині, керівника місцевого радіовузла. Пан Вольчик прислав мені різні матеріали з Бодзентина. Він зробив висновок на основі мого репортажу, що історія євреїв мене дуже цікавить, і додав до посилки п'ять зошитів щоденника Давида Рубіновича.

Після початку листування з паном Вольчиком я більше дізналася про історію родини Рубіновичів та самого щоденника. Найвірогідніше, коли у вересні 1942 року гітлерівці погнали євреїв з Бодзентина до Сухедньова, Давид у метушні поспішних зборів у дорогу забув свій щоденник або не хотів брати його із собою.

Зошити лише через п'ятнадцять років потрапили до рук родини Вольчиків³. Читали їх уривками в радіопередачах. Потім передали мені.

Марія Яроховська

3 Від моменту вивезення євреїв з Бодзентина до 1957 року щоденник переховував пан Антоній Вачиньський.

Здано до виробництва 03.04.2009. Замовлення № 382.
Папір офсетний. Друк офсетний. Гарнітура Minion Pro
Формат 60x80/16. Ум. друк. арк. 10,23
Наклад 3 300 прим.

Видруковано в ДГВП «Зовнішторгвидав України»
01601, м. Київ, вул. Воровського, 22
+38 (044) 234 33 04
Свідоцтво про видавничу діяльність ДК №1084 від 14.10.2002.